

"Connectieven, tekstbegrip en vreemdetaalverwerving : een studie van de impact van causale en contrastieve connectieven op het begrijpen van teksten in het Nederlands als een vreemde taal / Connectives, text comprehension and foreign language learning : a study of causal and contrastive connectives on the comprehension of texts in Dutch as a foreign language/"

Perrez, Julien

ABSTRACT

Cette thèse de doctorat porte sur les connecteurs, la compréhension à la lecture et l'apprentissage du néerlandais par des locuteurs francophones. Nous nous sommes plus particulièrement intéressés aux connecteurs de cause et de contraste, et plus spécifiquement aux diverses facettes de leur emploi et de leur rôle en tant que marqueurs de cohésion textuelle, et ce dans la perspective de l'apprentissage d'une langue étrangère. La question centrale de cette thèse est d'évaluer dans quelle mesure la présence de connecteurs de cause de contraste à la surface du discours influence positivement les processus de compréhension en langue étrangère. Cette question découle de la définition de la notion de compréhension comme une série de processus qui aboutissent à la construction d'une représentation mentale de l'information textuelle. La principale caractéristique de cette représentation mentale est sa cohérence. Cette représentation mentale peut être construite de manière cohérente parce que le texte même est organisé de manière cohérente. La cohérence textuelle peut être rendue explicite par une série de marques linguistiques dont les connecteurs font partie. L'explicitation de la cohérence textuelle à la surface du discours est appelée cohésion textuelle. Les deux premiers chapitres de cette thèse sont respectivement consacrés à la description théorique des notions de compréhension, de cohérence et de cohésion. S'ensuivent deux chapitres traitant de la description théorique des connecteurs. Dans le chapitre

CITE THIS VERSION

Perrez, Julien. *Connectieven, tekstbegrip en vreemdetaalverwerving : een studie van de impact van causale en contrastieve connectieven op het begrijpen van teksten in het Nederlands als een vreemde taal / Connectives, text comprehension and foreign language learning : a study of causal and contrastive connectives on the comprehension of texts in Dutch as a foreign language/*. Prom. : Degand, Liesbeth <http://hdl.handle.net/2078.1/4877>

Le dépôt institutionnel DIAL est destiné au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques émanant des membres de l'UCLouvain. Toute utilisation de ce document à des fins lucratives ou commerciales est strictement interdite. L'utilisateur s'engage à respecter les droits d'auteur liés à ce document, principalement le droit à l'intégrité de l'œuvre et le droit à la paternité. La politique complète de copyright est disponible sur la page [Copyright policy](#)

DIAL is an institutional repository for the deposit and dissemination of scientific documents from UCLouvain members. Usage of this document for profit or commercial purposes is strictly prohibited. User agrees to respect copyright about this document, mainly text integrity and source mention. Full content of copyright policy is available at [Copyright policy](#)

Hoofdstuk 4

Nederlandse connectieven

4.1 Inleiding

In hoofdstuk 3 werd de functionele categorie van connectieven theoretisch afgebakend. Hieruit bleek dat connectieven deel uitmaken van bredere categorieën van pragmatische signalen die door hun interpersonele en tekstuele aard reliëf geven aan de ideationele inhoud van de tekst. In dit hoofdstuk staat de beschrijving van linguïstische uitdrukkingen centraal die als connectieven kunnen worden gelabeld. Er wordt meer bepaald gefocust op semantische en pragmatische aspecten van deze connectieven. In het tweede deel van dit hoofdstuk ligt de nadruk op de theoretische beschrijving van causale en contrastieve connectieven en meer bepaald van de semantische en pragmatische eigenschappen van de afzonderlijke connectieven die in onze experimenten gemanipuleerd worden.

4.2 Semantische en pragmatische aspecten van connectieven

Als hyponiemen van discourse markers of van metadiscursieve markeerders delen connectieven een aantal semantische gemeenschappelijke kenmerken met deze linguïstische uitdrukkingen. Deze laten we in wat volgt de revue passeren, naast de semantische en pragmatische kenmerken die aan connectieven eigen zijn.

4.2.1 Procedurele betekenis

Net als discourse markers en metadiscursieve markeerders kunnen connectieven als functionele talige uitdrukkingen worden beschouwd die semantisch gezien niet tot de propositionele inhoud van de uitingen behoren die ze met elkaar verbinden, maar die veeleer een aparte boodschap inleiden met haar

eigen propositionele inhoud die dan procedureel van aard is (zie o.a. Blakemore 2002; Britton *et al.* 1982; Fraser 1990; 1999; Mosegaard Hansen 1998; Schourup 1999). In dit opzicht kunnen connectieven als signalen worden beschouwd die instructies geven over de manier waarop de segmenten die ze met elkaar verbinden moeten worden verwerkt. Dit aspect van de betekenis van connectieven wordt door Degand (2001, blz.97) onderstreept als ze stelt dat “each causal connective could be considered as a program that gives instructions on how to integrate the meaning of each conjunct into a single representation” (zie verder ook Caron 1997). Dit ‘inferentiële’ standpunt over discourse markers leidt tot het idee dat deze een beperkende functie uitoefenen op de betekenis van de tekstsegmenten die ze met elkaar verbinden, in de zin dat ze een betekenisrelatie of een instructie selecteren boven alle mogelijke relaties of instructies in een bepaalde context (zie o.a. Blakemore 2002; Fraser 1999; Lamiroy & Van Belle 1995; Pander Maat 1999; Schiffrin 1987).

4.2.2 Pragmatische overlap tussen connectieven en coherentierelaties

Als connectieven een procedurele betekenis hebben, is het nog de vraag wat voor instructies specifieke connectieven kunnen geven. In hoofdstuk 2 en paragraaf 3.5 werden connectieven als cohesiemarkers gedefinieerd die coherentierelaties expliciet maken. Dit houdt in dat de betekenis van een connectief constant in verband moet worden gebracht met de betekenis van de coherentierelatie die het markeert. Met andere woorden, de betekenis van een connectief kan moeilijk bepaald worden zonder rekening te houden met de betekenis van de coherentierelatie die door dat connectief expliciet wordt gemaakt (zie o.a. Pander Maat & Sanders 1995). Een expliciete illustratie hiervan zijn de voorbeelden 4.1 en 4.2 die beide gelijke segmenten hebben maar die in betekenis verschillen doordat de coherentierelatie in 4.1 anders is dan in 4.2.

(4.1) Marieke trouwde **en** ze werd zwanger.

(4.2) Marieke werd zwanger **en** ze trouwde.

(4.3) Marieke trouwde, ze werd zwanger.

(4.4) Marieke trouwde **omdat** ze zwanger werd.

De semantische bijdrage van het connectief zal daardoor op een vergelijkbare manier niet dezelfde zijn in 4.1 als in 4.2. Dit betekent niet dat connectieven geen of een zwakke betekenis hebben. Ze kunnen namelijk in sommige gevallen een bepaalde interpretatie afdwingen boven andere interpretaties. Vergelijk in dit verband 4.3 en 4.1, die allebei een temporele relatie suggereren, met 4.4, waarin hetzelfde fragment causaal wordt geïnterpreteerd

door de aanwezigheid van het connectief *omdat*. Het punt is dat de semantische bijdragen van de coherentierelatie en van het connectief in voldoende mate moeten overlappen om aanleiding te kunnen geven tot een coherent fragment. Op basis hiervan kan de betekenis van een connectief in overeenstemming met Pander Maat & Sanders (1995) gelijk worden gesteld aan de bijdrage die dit connectief aan de segmenten levert om samen een fragment te vormen.

De semantische overlap tussen de bijdrage van de coherentierelatie en die van het connectief is echter niet altijd optimaal. Zo wijst Spooren (1997) erop dat sommige coherentierelaties ‘ondergespecificeerd’ kunnen zijn. Met het oog op coherentierelaties houdt *onderspecificatie* in dat een coherentierelatie door een connectief wordt gemarkeerd dat eigenlijk niet overeenstemt met de oorspronkelijke relatie. Voorbeelden hiervan zijn het markeren van causale relaties aan de hand van temporele connectieven (zoals in 4.5) of van contrastieve relaties aan de hand van additieve connectieven (zoals in 4.6; zie verder ook de *et*-fragmenten (de voorbeelden 4.92 t.e.m. 4.96) op blz. 103).

(4.5) Sinds 1 juni is Ron Kaal (43) hoofdredacteur van het maandblad ‘O’. Kaal werd vorig jaar benaderd door de uitgever, Maurice Keizer, **nadat** hij in NRC Handelsblad een kritisch stuk had geschreven over het eerste nummer van het blad.¹

(4.6) John and Charlie both spend their money very differently. John bought a book **and** Charlie bought a bike. (overgenomen uit Spooren (1997))

Spooren (1997) geeft verder aan dat het ondergespecificeerde gebruik van connectieven toch beperkingen kent. Het is namelijk niet zo dat een causaal connectief zoals *because* een contrastieve relatie zou kunnen markeren. Op dezelfde manier is *and* ongeschikt in concessierelaties en kan het dus niet alle soorten contrastieve relaties markeren (cf. Spooren 1997). Spooren (1997) verklaart het ondergespecificeerde gebruik van connectieven in termen van de taxonomie van Sanders *et al.* (1992). Hij poneert namelijk dat alleen connectieven die een relatie markeren die volgens de tabel van Sanders *et al.* (1992)² nauw verbonden zijn met een andere coherentierelatie, geschikte kandidaten zijn om deze coherentierelatie expliciet te maken. Dit betekent praktisch gezien dat causale relaties door causale, temporele of additieve connectieven uitgedrukt kunnen worden en dat contrastieve relaties door contrastieve of additieve connectieven kunnen worden gemarkeerd. Deze laatste zijn echter ongeschikt om negatief causale relaties aan te duiden (Spooren 1997).

In paragraaf 3.5 is gesuggereerd dat causale en contrastieve coherentierelaties en connectieven op verschillende manieren causaal en contrastief kon-

¹Beide voorbeelden zijn overgenomen uit Spooren (1997).

²Zie blz.32.

den zijn. Dit betekent echter niet dat alle causale connectieven alle soorten causale relaties kunnen markeren. De vraag is dan hoe Nederlandse causale en contrastieve connectieven deze verschillende graden van causaliteit en contrast kunnen weergeven. Of met andere woorden, in welke contexten worden welke connectieven gebruikt? Om de pragmatische relatie tussen de respectievelijke semantische bijdragen van connectieven en coherentierelaties in kaart te brengen, zijn verschillende modellen van connectiefgebruik ontworpen. Deze worden in de volgende twee paragrafen gedetailleerd besproken, respectievelijk voor causale en contrastieve connectieven.

4.3 Modellen van causaal connectiefgebruik

4.3.1 Voorwaarts en achterwaarts causale connectieven

Een basisonderscheid dat tussen causale connectieven gemaakt kan worden, is dat tussen connectieven die een oorzaak of een reden inleiden aan de ene kant en connectieven die een gevolg of een conclusie inleiden aan de andere kant. In de literatuur worden de eerste als *achterwaarts causale connectieven* aangeduid, terwijl de laatste als *voorwaarts causale connectieven* worden beschouwd. Dit onderscheid is op het werk van Sanders *et al.* (1992) gebaseerd die in hun taxonomie de volgorde van de verbonden segmenten tot de cognitieve primitieven rekenen die een rol spelen bij de beschrijving van coherentierelaties. Deze volgorde wordt *basisch* ('basic') of *voorwaarts* ('forward') genoemd als het oorzaaksegment vóór het gevolgsegment voorkomt, met andere woorden als de coherentierelatie de volgorde van de gebeurtenissen in de wereld weerspiegelt (iconische volgorde; cf. voorbeeld 4.7). De causale relatie wordt daarentegen *niet-basisch* ('nonbasic') of *achterwaarts* ('backward') genoemd als de volgorde van de gebeurtenissen in de wereld niet gerespecteerd wordt, d.w.z. als het gevolgsegment vóór het oorzaaksegment voorkomt (niet-iconische volgorde; cf. voorbeeld 4.8). Deze terminologie berust op wat in de literatuur het *iconiciteitsprincipe* wordt genoemd, in overeenstemming waarmee de oorzaak-gevolgvolgorde als de natuurlijke standaardvolgorde wordt beschouwd (zie Bekker 2006, voor een overzicht).

(4.7) Verder gaat Schiphol de D-pier verbreden (*s1*), zodat meer grotere toestellen kunnen worden ontvangen (*s2*).

(4.8) Philips wil van Grundig af (*s1*) omdat het verlies op verlies stapelt (*s2*).

Bij uitbreiding van dit iconiciteitsprincipe worden causale connectieven die een gevolg, een effect of een conclusie inleiden, en die altijd in voorwaarts causale relaties voorkomen (cf. de voorbeelden 4.9 t.e.m. 4.12), als *voorwaarts causale connectieven* bestempeld, terwijl causale connectieven die een oorzaak, een reden of een argument inleiden *achterwaarts causale connectieven* worden genoemd (zie o.a. Degand 2001; Pander Maat & Degand

2001; Pander Maat & Sanders 1995; 2000; 2001; Pit, Pander Maat & Sanders 1997). Tot de eerste categorie behoren connectieven als *dus*, *daarom*, *daardoor* en *dan ook*, terwijl *omdat*, *want*, *doordat*, *immers*, *namelijk* of ook nog *aangezien* vertegenwoordigers zijn van de tweede categorie.

- (4.9) Het CSE is gesloten in het licht van het vroeger heersende Europese wapenevenwicht. Uitbreiding van de NAVO verstoot dat evenwicht. **Dus** willen de Russen het CSE wijzigen.
- (4.10) **Het CSE is gesloten in het licht van het vroeger heersende Europese wapenevenwicht. **Dus** willen de Russen het CSE wijzigen. Uitbreiding van de NAVO verstoot dat evenwicht.
- (4.11) Het zou de Europese munt zwakker maken. Arthuis heeft **daarom** een paar concessies moeten doen.
- (4.12) **Arthuis heeft **daarom** een paar concessies moeten doen. Het zou de Europese munt zwakker maken.

Deze indeling kan echter in het geval van achterwaarts causale connectieven soms aanleiding geven tot een zekere theoretische verwarring. Onderschikkende voegwoorden die naar een oorzaak, een reden of een argument verwijzen, zoals *omdat*, *doordat* en *aangezien*, kunnen namelijk ofwel in het tweede segment van een causale relatie voorkomen en bijgevolg een achterwaarts causale relatie markeren (zie de voorbeelden 4.13 t.e.m. 4.15) ofwel in het eerste segment van een causale relatie vooropgeplaatst worden en zo aanleiding geven tot een voorwaarts causale relatie (zie de voorbeelden 4.16 t.e.m. 4.18). In deze gevallen wordt een voorwaarts causale relatie expliciet gemaakt door een achterwaarts causaal connectief, ook al blijft het connectief systematisch een oorzaak inleiden.

- (4.13) Inwoners van Denemarken maken zich kwaad (S_1) **omdat** een Zweedse journalist hun kettingrokende koningin Margaretha II heeft beledigd. (S_2)
- (4.14) Onder walnootbomen kunnen weinig planten leven (S_1) **doordat** in de bodem onder die bomen een stof voorkomt die al bij een lage concentratie de kieming van zaden kan verhinderen. (S_2)
- (4.15) Daarmee nam de spanning aan kop in de Premier League weer toe (S_1), **aangezien** Arsenal en Newcastle profiteerden van de uitglijder van Liverpool. (S_2)
- (4.16) **Omdat** hij ook last bleef houden van hoofdpijn (S_1) bracht de middenvelder van Aalst gisteren een bezoek aan een neuroloog. (S_2)
- (4.17) “Mijn schip hangt scheef. **Doordat** de stuwen zijn gesloten (S_1), staat het water drie meter lager dan normaal.” (S_2)
- (4.18) **Aangezien** het hier gaat om een fundamentele norm die ten grondslag moet liggen aan alle relevante wetgeving (S_1), zou deze opgenomen moeten worden in de Grondwet. (S_2)

Om de omvang van deze terminologische tegenstelling in te schatten, werd een vluchtig corpusonderzoek verricht naar de distributietendensen van *omdat*, *doordat* en *aangezien*. Voor *doordat* en *aangezien* werden alle treffers rechtstreeks geëvalueerd (zie tabel 4.2). De distributietendensen van *omdat* werden daarentegen onrechtstreeks vastgelegd op basis van de analyse van bepaalde configuraties die een voorkeur kunnen tonen voor een vooropgeplaatst gebruik van het connectief. Tot deze configuraties werden *Omdat* (met hoofdletter), *en omdat*, *maar omdat*, *al omdat*, *ook omdat*, *,* *omdat*, *;* *omdat* en *:* *omdat* gerekend. Tabel 4.1 geeft de distributietendensen van *omdat* weer in deze configuraties. Alle treffers van elke configuratie werden vervolgens geëvalueerd.

Tabel 4.1: Distributietendensen van *omdat* in een corpus bestaande uit artikelen uit de Volkskrant (1997; 2.271.700 woorden).

Configuratie	Freq.	S2	S1
<i>Omdat</i>	210	51	159
<i>En omdat</i>	22	5	17
<i>Maar omdat</i>	56	36	20
<i>Al omdat</i>	10	10	0
<i>Ook omdat</i>	29	29	0
<i>,</i> <i>omdat</i>	576	574	2
<i>:</i> <i>omdat</i>	0	0	0
<i>;</i> <i>omdat</i>	3	3	0

Freq.= Frequentie (aantal treffers); S2= *omdat* leidt het tweede segment in van de causale relatie (dwz: achterwaarts causale relatie); S1= *omdat* leidt het eerste segment in van de causale relatie (dwz: voorwaarts causale relatie).

Uit deze distributietendensen van *omdat* blijkt dat vooral de *Omdat* (met hoofdletter)-, *en omdat*-configuraties en in mindere mate de *maar omdat*-configuratie in aanzienlijke mate in voorwaarts causale relaties verschijnen, zoals in de volgende voorbeelden geïllustreerd:

- (4.19) **Omdat** de NAVO in juli ook een speciale relatie met Rusland wil hebben vastgelegd (S₁), wordt de constructie van een nieuwe Europese veiligheidsarchitectuur haastwerk. (S₂)
- (4.20) Anders gezegd: indien allochtone leerlingen goed Nederlands spreken en begrijpen, zijn hun leerprestaties gelijk aan die van hun autochtoon Nederlandse klasgenoten. **En omdat** in Nederland de voertaal nog steeds het Nederlands is (S₁), worden de meeste schoolvakken ook in die taal gedoceerd. (S₂)

(4.21) Zo snel mogelijk keerde ze terug, **maar omdat** ze langer dan negen maanden buiten Nederland was geweest(S₁), raakte ze haar verblijfsvergunning kwijt. (S₂)

Deze voorkomens van *omdat* waarin het connectief voorop wordt geplaatst, werden afgetrokken van zijn totale aantal voorkomens. Er werd van uitgegaan dat *omdat* in de andere contexten wel degelijk een achterwaarts causale relatie markeerde (een stelling die overigens ondersteund wordt door de distributie van de ‘, *omdat*’-configuratie die, tegen de verwachting in, slechts in 2 gevallen op 576 in een voorwaarts causale coherentierelatie verschijnt). Dit resulteerde in de volgende distributietendensen voor de frequentste achterwaarts causale onderschikkende voegwoorden *omdat*, *doordat* en *aangezien* (zie tabel 4.2).

Tabel 4.2: Distributietendensen van *omdat*, *doordat* en *aangezien* in een corpus bestaande uit artikelen uit de Volkskrant (1997; 2.271.700 woorden).

Connectief	Freq.	S2	%	S1	%
Omdat	1897	1699	89,56	198	10,44
Doordat	179	158	88,27	21	11,73
Aangezien	52	18	34,62	34	65,38

Freq.= Frequentie (aantal treffers); S2= het achterwaarts causale connectief leidt het tweede segment in van een causale relatie (dwz: achterwaarts causale relatie); S1= het achterwaarts causale connectief leidt het eerste segment in van een causale relatie (dwz: voorwaarts causale relatie).

De distributie van deze drie connectieven over de verschillende segmenten is significant ($\chi^2 = 145.87$, $df = 2$, $p < 0.001$). Op basis hiervan kan veilig worden aangenomen dat *omdat* en *doordat* standaard wel degelijk achterwaarts causale coherentierelaties expliciet maken. Dit blijkt echter niet het geval te zijn met *aangezien* dat vaker voorkomt in voorwaartse contexten. Deze resultaten komen enigszins overeen met de corpusanalyses van Degand & Pander Maat (2003) waaruit blijkt dat *omdat* in 45 van de 50 geanalyseerde fragmenten (d.i. in 90% van de gevallen) in achterwaarts causale coherentierelaties gebruikt wordt, terwijl *aangezien* slechts in 23 van 50 gevallen in achterwaarts causale relaties voorkomt (d.i. in 45% van de gevallen) (zie verder ook Degand 2005, over *aangezien*). Degand en Pander Maat vermelden echter geen distributietendensen voor *doordat*.

Al met al suggereren deze resultaten dat de omvang van de terminologische en theoretische onnauwkeurigheid in verband met het feit dat sommige achterwaarts causale connectieven voorwaarts causale coherentierelaties

kunnen markeren, vrij beperkt blijft. Daarom blijven we in dit proefschrift de term ‘voorwaarts causaal connectief’ gebruiken om causale connectieven aan te duiden die een gevolg of een conclusie inleiden en de term ‘achterwaarts causaal connectief’ om causale connectieven aan te duiden die een oorzaak, een reden of een argument inleiden.

4.3.2 Modellen van causaal connectiefgebruik

In paragraaf 3.5 is gesuggereerd dat causale connectieven en causale coherentierelaties op verschillende manieren causaal konden zijn. Naast het onderscheid tussen voorwaarts en achterwaarts causale connectieven kan erop worden gewezen dat de meeste connectieven naargelang van de context waarin ze gebruik worden meer subtiele nuances kunnen weergeven. Dit blijkt onder andere uit de inmiddels overbekende voorbeelden van Sweetser (1990) die hieronder herhaald worden:

(4.22) John came back because he loved her.

(4.23) John loved her, because he came back.

(4.24) What are you doing tonight, because there is a good movie on.

In de literatuur worden deze specifieke gebruikswijzen van connectieven op verschillende manieren verantwoord. Globaal genomen wordt er een basisonderscheid gemaakt tussen semantisch en pragmatisch causale relaties, en dus semantisch en pragmatisch gebruikte connectieven (zie o.a. Halliday & Hasan 1976; Knott & Dale 1994; Martin 1992; Sanders *et al.* 1992; Van Dijk 1979). In *semantisch causale relaties* worden de segmenten door hun locutionaire of propositionele betekenis verbonden. Dit houdt in dat een in de wereld observeerbare oorzaak tot een in de wereld observeerbaar gevolg leidt (zie voorbeeld 4.25). In *pragmatisch causale relaties* daarentegen worden de segmenten niet door hun locutionaire, maar door de illocutionaire betekenis van één van de segmenten of van beide segmenten verbonden (Sanders *et al.* 1992). In dit geval is het causale verband tussen de segmenten niet observeerbaar in de wereld maar bestaat het in de geest van de spreker en is het op grond daarvan afhankelijk van zijn intenties. In voorbeeld 4.26 is het telefoontje van Jan namelijk niet de oorzaak van zijn afwezigheid maar fungeert het als een argument dat door de spreker wordt gebruikt om zijn stelling dat Jan niet naar school komt hard te maken. Behalve conceptueel kan het onderscheid tussen semantische en pragmatische relaties ook syntactisch worden waargenomen. Dit blijkt uit het werk van Verstraete (1998) die aantoont dat pragmatisch causale relaties oninterpreteerbaar worden gemaakt door een aantal syntactische manipulaties zoals ‘cleft-extraposition’, ‘why-questions’, ‘change of taxis’ en ‘factive nominalization’.

(4.25) De eenhoorn stierf omdat hij ziek was.³

³De voorbeelden 4.25 en 4.26 zijn overgenomen uit Sanders *et al.* (1992).

(4.26) Jan komt niet naar school, want hij belde zojuist.

In haar theoretische beschrijving van de verschillende semantische nuances van causale en contrastieve connectieven verkiest Sweetser (1990) een indeling van deze nuances in drie domeinen: het *inhoudelijke domein* ('content domain'), het *epistemische domein* ('epistemic domain') en het *conversationele domein* ('speech-act domain'). Ze gaat ervan uit dat causale voegwoorden in het inhoudelijke domein naar de werkelijke, in de wereld observeerbare aard van het causale verband verwijzen (zoals in de voorbeelden 4.22 en 4.25; cf. semantisch gebruikte voegwoorden), terwijl een causaal voegwoord in het epistemische domein de oorzaak van een geloof of conclusie aanduidt (zie de voorbeelden 4.23 en 4.26), en causale voegwoorden in het conversationele domein een causale verklaring bieden voor het uitvoeren van een taalhandeling (zoals in voorbeeld 4.24). Causale voegwoorden in de epistemische en conversationele domeinen zijn pragmatisch gebruikte connectieven.

Ook Redeker (1991) en Degand (1998b; 2001) beschrijven de verschillende gebruikswijzen van causale connectieven aan de hand van een drieledig theoretisch model. Dit model verschilt echter in zekere mate van dat van Sweetser (1990). Zo onderscheidt Redeker (1991) bijvoorbeeld drie structuren (de *ideationele structuur*, de *retorische structuur* en de *sequentiële structuur*). Op basis van systemisch-functionele opvattingen onderscheidt Degand (2001) voor haar part drie typen relatiebetekenissen (de *ideationele betekenis*, de *interpersonele betekenis* en de *tekstuele betekenis*). In deze modellen komen de ideationele structuur en betekenis overeen met de bovengenoemde semantische relaties (of ook nog met Sweetser's inhoudelijk domein), terwijl de retorische structuur en interpersonele betekenis dezelfde nuances weergeven als pragmatische relaties. Met sequentiële structuur en tekstuele betekenis refereren Redeker (1991) en Degand (2001) aan relaties waarvan het doel is de tekstuele eenheden zelf te organiseren. Voorbeelden van zo'n relatie zijn (4.27) en (4.28) waarin het tweede segment aan één woord uit het eerste segment refereert en niet aan het segment in zijn geheel. Deze tekstuele dimensie geeft een nuance weer waarvan er geen spoor is in de semantisch-pragmatische benaderingen noch in Sweetser's indeling in domeinen.

(4.27) Mitterrand est monté en première ligne pour défendre sa politique, car il s'agit bien de sa politique.⁴

(4.28) C'est un phénomène, car il faut bien employer les termes précis.

Deze indeling van connectieven in verschillende gebruiksdomeinen biedt op het eerste gezicht een interessant uitgangspunt om de verschillende semantische nuances van causale connectieven in kaart te brengen. Nader bekeken

⁴Deze voorbeelden zijn overgenomen uit Degand (2001).

blijkt Sweetser's model echter in onvoldoende mate te discrimineren tussen de verschillende gebruikswijzen van Nederlandse causale connectieven. Naast connectieven zoals *doordat* en *daardoor* die zo goed als uitsluitend in het inhoudelijke domein voorkomen (maar niet in alle inhoudelijke contexten aanvaardbaar zijn; zie hieronder), zijn er geen causale connectieven die uitsluitend in het epistemische of in het conversationele domein voorkomen. Zo wordt de intuïtie van Pander Maat & Sanders (1995, blz.372-373) dat “*daarom* [...] tussen het ‘epistemische’ en ‘interactionele’ domein discrimineert” bijvoorbeeld niet gestaafd door hun corpusanalyses. Pit *et al.* (1997) en Pit (2003) komen tot vergelijkbare conclusies in hun studie van de gebruikswijzen van *want* en *omdat*. In het verlengde van deze experimentele resultaten hebben een aantal onderzoekers de indeling van Sweetser in gebruiksdomeinen verder willen uitwerken, en hebben voorgesteld om de verschillende semantische nuances van causale connectieven op een continuüm weer te geven. Tot deze scalaire theoretische modellen kunnen de *subjectiviteitsbenadering* (Pander Maat & Sanders 2000; 2001; Pit 2003) en de *sprekerbetrokkenheidsbenadering* (Degand 2004; Degand & Pander Maat 2003; Pander Maat & Degand 2001; 2005) worden gerekend.

Beide benaderingen wijzen op het belang van *volitionaliteit* als een parameter die het gebruik van causale connectieven kan beïnvloeden. Volitionele causale relaties zijn relaties waarin de intenties van de protagonist het causale verband beïnvloeden (zie voorbeeld 4.29), terwijl niet-volitionele causale relaties geen blijk geven van zulke intenties (zie voorbeeld 4.30). In termen van domeinen behoren zowel volitionele als niet-volitionele coherentierelaties tot het inhoudelijke domein (zie o.a. Degand 2001; Mann & Thompson 1988; Pander Maat & Sanders 1995; Pit *et al.* 1997)

(4.29) The guests were boring. She left the party early.⁵

(4.30) Monday his train to Amsterdam arrived at another platform. He got on the train to The Hague.

De discriminerende werking van deze parameter werd door Pander Maat & Sanders (1995) aangewezen in hun onderzoek naar de domeinspecificiteit van de Nederlandse voorwaarts causale connectieven *daardoor*, *daarom* en *dus*. De resultaten van hun corpusanalyses laten namelijk zien dat *daardoor* uitsluitend gebruikt wordt in niet-volitioneel inhoudelijke contexten (zie verder ook Pander Maat & Sanders 2000; 2001; Pander Maat & Degand 2001). Deze conclusie werd verder in Pit *et al.* (1997) bevestigd voor achterwaarts causale connectieven: net als voor *daardoor* bleek het gebruik van *doordat* namelijk beperkt te zijn tot niet-volitioneel inhoudelijke contexten.

⁵Deze voorbeelden zijn allebei overgenomen uit Pander Maat & Degand (2001).

Subjectiviteit

Van de *subjectiviteit*sschaal maken Pander Maat & Sanders (2000; 2001), Pit (2003) en Pit *et al.* (1997) gebruik om de pragmatische nuances die tussen de verschillende causale connectieven bestaan, weer te geven. Het feit dat het onderscheid tussen volitionele en epistemische relaties in het Nederlands ongemarkeerd blijft, spoort Pander Maat & Sanders (2001) ertoe aan een gemeenschappelijk punt te vinden tussen volitionaliteit en epistemiciteit. Dit gemeenschappelijke punt is de aanwezigheid van een levend wezen dat verantwoordelijk is voor het leggen van het causale verband:

what epistemicity and volitionality have in common is that both crucially involve an inanimate subject, a person, whose intentionality is conceptualized as the ultimate source of the causal event, be it an act of reasoning or some ‘real-world’ activity. This seems to be a very fundamental distinction: the one between events ultimately originating from some *mind*, versus events that originate from nonintentional causes; between causes that are crucially located in a *subject of consciousness*, and those that are located in the inanimate, outside world (Pander Maat & Sanders 2001, blz.251).

Het belangrijke onderscheid is niet meer dat tussen volitionele en epistemische oorzaken, maar dat tussen oorzaken die zich in een zogenaamd *subject of consciousness* bevinden en de oorzaken die in de bewegingloze wereld gelokaliseerd worden. In dit schema wordt *subjectiviteit* gezien als de afstand tussen de spreker en het ‘*subject of consciousness*’ dat verantwoordelijk is voor het leggen van het causale verband (Pander Maat & Sanders 2000, blz.77)⁶. Deze invalshoek maakt het mogelijk om de voorwaarts causale connectieven als volgt te beschrijven: *daardoor* codeert een strikt objectieve causale relatie waarbij noch de spreker, noch het ‘subject of consciousness’ betrokken zijn. In dit geval worden twee in de wereld observeerbare situaties met elkaar verbonden (zie voorbeeld 4.31). De afstand tussen de spreker en het ‘subject of consciousness’ die door *daarom* gecodeerd wordt, is relatief groot. In *daarom*-fragmenten komt het ‘subject of consciousness’ namelijk meestal met de protagonist overeen (zie voorbeeld 4.32). Uiteindelijk codeert *dus* een kleine of zelfs afwezige afstand tussen de spreker en het ‘subject of consciousness’ (Pander Maat & Sanders 2000; 2001, zie voorbeeld 4.33).

(4.31) Er was een lawine geweest op Roger’s pass. **Daardoor** was de weg geblokkeerd.⁷

(4.32) Het was zes uur. **Daarom** ging Arthur naar huis.

⁶Zie Pit (2003, hoofdstuk 3) voor een uitgebreide beschrijving van het begrip ‘subjectiviteit’.

⁷Deze drie voorbeelden zijn overgenomen uit Pander Maat & Sanders (2001, blz.252-253).

(4.33) Het was zes uur. **Dus** ging Arthur naar huis.

In termen van *subjectiviteit* kan de nuance tussen voorbeeld 4.32 en voorbeeld 4.33 op de volgende manier verklaard worden: in 4.32 gaat Arthur naar huis omdat hij beseft dat het laat is (hij moest bijvoorbeeld om een bepaalde reden thuis zijn tegen zes uur). In dit geval is Arthur het ‘subject of consciousness’, terwijl de spreker zelf niet betrokken wordt bij het leggen van de causale relatie. Hij beschrijft gewoon de situatie. In 4.33 daarentegen is de spreker degene die de conclusie trekt. Hij fungeert als ‘subject of consciousness’ (Pander Maat & Sanders 2001, blz.254). De auteurs concluderen vervolgens dat het pragmatische onderscheid tussen *daarom* en *dus* te maken heeft met het feit dat *dus* “encodes a preference for construing the causal relation from the speaker’s point of view.”

Pit (2003) gaat op een vergelijkbare manier te werk om het pragmatische onderscheid tussen de achterwaarts causale connectieven *doordat*, *omdat*, *want* en *aangezien* te beschrijven. In haar bijdrage wordt het ‘subject of consciousness’ *causaal primaire participant* genoemd en wordt een onderscheid gemaakt tussen de *agens-* en de *beoordelaarfunctie* van deze causale participant. Deze laatste functie is subjectiever dan de eerste. Uit haar corpusanalyses blijkt dat de causale participant geen functie heeft in een *doordat*-fragment, waardoor dit connectief als het meest objectieve achterwaarts causale connectief bestempeld wordt. Subjectiever dan *doordat* is *omdat* waarmee de causale participant meestal een agensfunctie vervult. *Omdat* is op zijn beurt objectiever dan *want* en *aangezien* die eerder begeleid worden door een causale participant die als beoordelaar optreedt (Pit 2003). De nuance tussen deze connectieven vertaalt ze dus ook in termen van subjectiviteit: *omdat* zou een objectiverende werking hebben, terwijl *want* en *aangezien* eerder een subjectiverende werking uitoefenen.⁸

Sprekerbetrokkenheid

In onder meer Degand (2004), Degand & Pander Maat (2003), Pander Maat & Degand (2001; 2005) is *sprekerbetrokkenheid* de onderliggende leidraad van het continuüm dat zich vanuit niet-volitionele tot conversationele causaliteit uitstrekt. Met sprekerbetrokkenheid verwijzen ze naar “the degree to which the present speaker is implicitly involved in the construal of the causal relation” (Pander Maat & Degand 2001, blz.214). In dit schema kan de spreker met verschillende graden van intensiteit betrokken worden.

⁸In de praktijk wordt de graad van subjectiviteit van de causale participant in Pit (2003) bepaald op basis van een aantal oppervlaktekenmerken zoals de aard van de participant (een levend wezen is subjectiever dan een dier dat op zijn beurt subjectiever is dan een object), de rede (directe en semidirecte rede zijn subjectiever dan indirecte rede), de vorm (lijdende vorm is objectiever dan bedrijvende vorm) of de expliciete markering van de participant (expliciete markering is objectiever dan impliciete markering; zie verder Pit (2003, blz.116-161) voor een uitgebreid overzicht van deze kenmerken).

Zo wordt de maximale graad van sprekerbetrokkenheid bereikt wanneer de causale gebeurtenis met de spreekgebeurtenis overeenkomt (Pander Maat & Degand 2001). Ze onderscheiden zes soorten relaties die op de sprekerbetrokkenheidsschaal als volgt gerangschikt worden (van minimale tot maximale graad van sprekerbetrokkenheid): niet-volitioneel causale relaties (zie voorbeeld 4.39), volitioneel causale relaties (zie voorbeeld 4.40), epistemisch causale relaties (zie voorbeeld 4.41), epistemisch niet-causale relaties (zie voorbeeld 4.42), conversationele relaties (type 1): een taalhandeling motiveren (zie voorbeeld 4.43), conversationele relaties (type 2): parafraseren en samenvatten (zie voorbeeld 4.44).⁹

(4.39) Monday his train to Amsterdam arrived at another platform. He got on the train to The Hague.

(4.40) The guests were boring. She left the party early.

(4.41) It has rained continuously for two days. The tennis court will probably be unplayable.

(4.42) His twin brother is very tall. He will probably be very tall too.

(4.43) I want to pay you for your work. How long have you been cleaning?

(4.44) Par contre, 38% des sondés (...) préfèrent que la situation actuelle reste inchangée, donc que le droit de vote reste réservé aux Belges.

Praktisch gezien zijn vier factoren medebepalend voor het vaststellen van de graad van sprekerbetrokkenheid van een causale coherentierelatie. De eerste factor is de eventuele *subjectieve betrokkenheid* van een participant die verantwoordelijk is voor het leggen van de causale relatie. In dit opzicht vertonen niet-volitionele relaties, die geen participant betrekken, de laagste graad van sprekerbetrokkenheid, en conversationele relaties, waarin deze participant met de spreker overeenkomt, de hoogste graad van sprekerbetrokkenheid. In volitionele en epistemische relaties wordt zo'n participant ook betrokken. Omdat deze participant in volitionele contexten eerder een actorfunctie heeft, staan volitionele relaties lager op de sprekerbetrokkenheidsschaal dan epistemische relaties (Degand & Pander Maat 2003, vergelijk met Pit (2003)). Een tweede factor is de *mate van isomorfisme* van een

⁹Net als in de studies van Pander Maat & Sanders (1995) en Pit *et al.* (1997) wordt hier ook gebruik gemaakt van parafrases om het domein van een causale coherentierelatie te kunnen bepalen. Degand & Pander Maat (2003) vermelden de volgende parafrases:

(4.34) non-volitional: *this has/had the following cause*

(4.35) volitional: *this action is/was the consequence of the following*

(4.36) epistemic: *this conclusion follows from the following*

(4.37) speech-act: *(the use of) this word/phrase is motivated by the following*

(4.38) speech-act: *this speech-act is the consequence of/is motivated by the following*

bepaalde causale relatie met een in de wereld observeerbare causale relatie. Zo'n in de wereld observeerbaar causaal verband wordt in de volitionele relatie in 4.46 weerspiegeld. In de epistemische relatie in 4.45 daarentegen wordt deze relatie gepresenteerd vanuit het mentale domein van de spreker. Dit impliceert dat deze een hogere graad van sprekerbetrokkenheid heeft. Niet-causale epistemische relaties en conversationele relaties vertonen in dit verband een nog grotere afstand met in de wereld observeerbare causaliteit (Degand & Pander Maat 2003).

(4.45) John must have come back, since he loves her.

(4.46) John came back, because he loved her.

De derde factor is de *afstand* tussen de causale relatie en de spreker aan de ene kant en de relatie en het spreekmoment aan de andere kant. In dit stramen wordt de graad van sprekerbetrokkenheid groter als de afstand tussen de relatie en de spreker kleiner wordt. Op dezelfde manier wordt de graad van sprekerbetrokkenheid ook groter als de afstand tussen de relatie en het spreekmoment kleiner wordt. In voorbeeld 4.48 is de graad van sprekerbetrokkenheid dan ook hoger dan in 4.47 omdat de afstand tussen de spreker en de protagonist kleiner is als deze door een voornaamwoord van de eerste persoon wordt gerealiseerd dan door een voornaamwoord van de derde persoon. Voorbeeld 4.48 staat op zijn beurt lager op de sprekerbetrokkenheidsschaal dan voorbeeld 4.49 omdat de afstand tussen de causale relatie en het spreekmoment kleiner is als deze door een werkwoord in de onvoltooid tegenwoordige tijd wordt uitgedrukt (zoals in 4.49) dan als ze met een werkwoord in de onvoltooid verleden tijd wordt uitgedrukt (zoals in 4.48). In beide opzichten (afstand met de protagonist en afstand met het spreekmoment) staan conversationele causale relaties het hoogst op het sprekerbetrokkenheidscontinuüm aangezien ze met het spreekmoment overeenkomen en aangezien de protagonist van zo'n relatie met de spreker overeenkomt. Niet-volitionele relaties staan daarentegen nog steeds helemaal onder aan de sprekerbetrokkenheidsschaal aangezien ze geen protagonist betrekken en tijdonafhankelijk zijn (Degand & Pander Maat 2003).

(4.47) He felt tired, he left.

(4.48) I felt tired, I left.

(4.49) I feel tired, I'm going home.

De laatste factor is de *expliciete markering* van de eventuele protagonist. In 4.50 bijvoorbeeld wordt de spreker minimaal betrokken bij het statement (Degand & Pander Maat 2003). Het causale verband ligt buiten het bereik van zijn conceptuele activiteit en zijn aanwezigheid wordt door het rapporteren van dat statement zelf uitgedrukt. sprekerbetrokkenheid is dus hier het laagst. In voorbeeld 4.52 wordt het perspectief van de protagonist (in

dit geval de spreker) daarentegen expliciet aangeduid door de uiting *I think*. Ook *probably* in voorbeeld 4.51 verwijst naar het perspectief van de protagonist (in dit geval ook de spreker). Degand & Pander Maat (2003) suggereren dat voorbeeld 4.51 een hogere graad van sprekerbetrokkenheid vertoont dan voorbeeld 4.52. Ze stellen namelijk dat de expliciete en directe verwijzing naar de spreker in voorbeeld 4.52 tegelijk een objectiverende werking met zich meebrengt die ervoor zorgt dat deze uiting lager komt te staan op de sprekerbetrokkenheidsschaal.

(4.50) He is Hungarian.

(4.51) He is probably Hungarian.

(4.52) I think he is Hungarian.

Net als bij de *subjectiviteits*benadering gebruiken Pander Maat & Degand (2001) en Degand & Pander Maat (2003) hun sprekerbetrokkenheidsschaal om verslag te geven van de pragmatische nuances tussen de verschillende causale connectieven. De auteurs gaan er dan ook van uit dat connectieven een zekere graad van sprekerbetrokkenheid coderen in de zin dat een connectief een bepaalde oppervlakte dekt op de schaal. De precieze bijdrage van het connectief in een gegeven context wordt bepaald door de overlap tussen de door het connectief gecodeerde graad van sprekerbetrokkenheid en de graad van sprekerbetrokkenheid van de coherentierelatie zelf (zonder connectief). Zo wijzen Pander Maat & Degand (2001) in hun corpusonderzoek naar de distributie van de meest frequente Nederlandse voorwaarts causale connectieven over de sprekerbetrokkenheidsschaal bijvoorbeeld uit dat *daardoor* uitsluitend niet-volitionele causaliteit uitdrukt, terwijl *daarom* respectievelijk in volitionele causale, causaal epistemische en niet-causaal epistemische contexten voorkomt en *dus* in alle contexten behalve in niet-volitionele causale contexten geschikt is. Op basis hiervan concluderen ze dat *dus* de hoogste en *daardoor* de laagste graad van sprekerbetrokkenheid coderen, terwijl *daarom* een middenpositie inneemt¹⁰. In een vergelijkbare studie van de achterwaarts causale connectieven *omdat*, *want* en *aangezien* wijzen Degand & Pander Maat (2003) erop dat *want* de hoogste graad van sprekerbetrokkenheid codeert, net voor *aangezien*, dat op zijn beurt hoger op de schaal staat dan *omdat*¹¹.

¹⁰Om de mate van sprekerbetrokkenheid te kunnen bepalen die connectieven coderen, maken Pander Maat & Degand (2001) en Degand & Pander Maat (2003) gebruik van een substitutiemethode en van een analyse van oppervlaktemarkeringen zoals voornaamwoorden van de eerste en derde persoon.

¹¹Net als *daardoor* neemt *doordat*, dat in de bijdrage van Degand & Pander Maat (2003) aan de kant is gelaten, de laagste positie op de sprekerbetrokkenheidsschaal als markeerder van niet-volitionele coherentierelaties (Degand & Pander Maat 2003).

Subjectiviteit en sprekerbetrokkenheid

Deze uiteenzetting over scalaire theoretische modellen laat zien dat beide benaderingen vergelijkbare resultaten opleveren: terwijl er in Pander Maat & Degand (2001) gesteld wordt dat *dus* de hoogste graad van sprekerbetrokkenheid codeert, wordt er in Pander Maat & Sanders (2000; 2001) geclaimd dat *dus* een kleine of afwezige afstand tussen de spreker en het ‘subject of consciousness’ codeert. Dit onderstreept de sterke verwantschap tussen de subjectiviteit- en de sprekerbetrokkenheidsbenaderingen. Deze verwantschap wordt trouwens expliciet uitgedrukt in de definitie van subjectiviteit van Pander Maat & Sanders (2001, blz.247) als “the amount of speaker involvement”. De nauwe band tussen beide benaderingen wordt verder ook door Pander Maat & Degand (2001) onderstreept als ze erop wijzen dat graden van sprekerbetrokkenheid verder ondersteund kunnen worden door een meer gedetailleerde analyse van subjectiviteitskenmerken (zoals de impliciete of expliciete realisatie van de protagonist die verantwoordelijk is voor het causale verband) in de uiting waarin een connectief voorkomt.

Deze scalaire benaderingen hebben tenminste twee voordelen. Ze bieden aan de ene kant een theoretisch kader dat bevredigend discrimineert tussen de verschillende pragmatische gebruikswijzen van causale connectieven die op basis van Sweetsers indeling in domeinen niet goed van elkaar konden worden onderscheiden¹². Aan de andere kant blijken deze theoretische kaders geschikt voor crosslinguïstische studies, zoals aangetoond door het werk van Degand (2004), Degand & Bestgen (2004), Pander Maat & Degand (2001) en Degand & Pander Maat (2003) (sprekerbetrokkenheidsbenadering) en Pit (2003) (subjectiviteitsbenadering).

In paragraaf 4.7 hieronder worden deze verschillende theoretische kaders gebruikt om de betekenis van de frequentste Nederlandse causale connectieven af te bakenen.

¹²In haar bijdrage pleit Stukker (2005) tegen deze scalaire benaderingen. In plaats hiervan stelt ze een theoretisch model voor dat op de prototypische gebruikswijzen van connectieven berust, dat ze met de voorwaarts causale connectieven *daardoor*, *daarom* en *dus* illustreert: *daardoor* drukt non-intentionele causaliteit uit, *daarom* intentionele causaliteit en *dus* epistemische causaliteit. Haar gedachte is dat de prototypiestructuur van deze connectieven, in overeenstemming waarmee minder frequente (of niet-prototypische) gebruikswijzen in termen van ‘conventionele extensies’ verklaard kunnen worden, het veronderstellen van een subjectiviteitsschaal overbodig maakt om de betekenis van deze connectieven te beschrijven. Hiertegen kan beargumenteerd worden dat deze prototypebenadering te weinig rekening houdt met de verbanden tussen de extensies van sommige kernen en andere kernen. Er is bijvoorbeeld geen verband tussen de extensies van *daarom* met *daardoor* enerzijds, en *dus* anderzijds (cf. opmerking van dr. Liesbeth Degand in een persoonlijke communicatie).

4.4 Modellen van contrastief connectiefgebruik

In de literatuur zijn Nederlandse contrastieve connectieven minder uitgebreid besproken dan hun causale tegenhangers. Toch komen een aantal benaderingen in aanmerking die de semantische en pragmatische bijdrage van de verschillende contrastieve connectieven in kaart proberen te brengen. Deze laten we in wat volgt de revue passeren.

4.4.1 Semantische oppositie, tegengesproken verwachting en concessie

In de meeste publicaties die contrastieve connectieven tot onderwerp hebben, wordt een onderscheid gemaakt tussen drie verschillende contrastieve interpretaties. Zo wijst Spooren (1989) op drie conceptuele interpretaties van contrastieve connectieven en coherentierelaties, te weten *semantische opposities* ('semantic oppositions'), *tegengesproken verwachtingen* ('denials of expectation') en *concessies* ('concessions'). Deze driedeling wordt eveneens door Oversteegen (1997) en Lagerwerf (1998) overgenomen. Ze menen dat andere denkbare contrastieve relaties op één van de drie bovengenoemde interpretaties teruggaan.

Volgens Spooren (1989, blz.31) drukken *semantische opposities* een relatie uit "between two conjuncts each having different subjects, to which properties are attributed that are mutually exclusive in the given context" (zie voorbeeld 4.53). Oversteegen (1997) breidt het kader van deze definitie uit door te stellen dat semantische opposities ook naar contrastieve relaties verwijzen waarin er slechts één eenheid mag zijn waaraan verschillende kenmerken toegeschreven kunnen worden. Dit maakt het mogelijk voorbeelden zoals 4.54 op te nemen in deze interpretatie van contrastieve relaties.

(4.53) Jan is groot, maar Piet is klein.

(4.54) On Mondays Mat plays volleyball but on Thursdays he plays hockey.¹³

Een *tegengesproken verwachting* (zie de voorbeelden 4.55 en 4.56) is in de terminologie van Sanders *et al.* (1992) een causaal negatieve relatie. Dit betekent dat zo'n relatie een propositionele implicatie inhoudt die een uit s1 afgeleid antecedent ("als een vrouw mooi is") en een uit s2 afgeleid consequent ("zal ze trouwen") bestaat (Oversteegen 1997). In een tegengesproken verwachting wordt het consequent vervolgens genegeerd.

(4.55) Hoewel Greta Garbo de maatstaf werd genoemd van schoonheid, is zij nooit getrouwd geweest.¹⁴

(4.56) Ook al was Kim Clijsters voor de Masters topfavoriet, ze heeft zich niet kunnen plaatsen voor de halve finale.

¹³Overgenomen uit Oversteegen (1997).

¹⁴Overgenomen uit Lagerwerf (1998).

In overeenstemming met de argumentatieve stroming kunnen *concessies* als relaties worden beschouwd waarvan een van de segmenten een argument voor en het andere segment een argument tegen een bepaald standpunt biedt. Dit standpunt is over het algemeen afleidbaar uit de context. Lagerwerf (1998) noemt het het *tertium comparationis* (in het volgende voorbeeld wordt de vraag in 4.57(a) als het *tertium comparationis* beschouwd). Voorbeeld 4.57 is typerend voor zulke concessierelaties.

(4.57)

- (a) Zullen we deze kamer huren?
- (b) Het hotel is duur maar het is comfortabel.

In dezelfde trant stelt Oversteegen (1997) dat er in discours-theoretische stromingen wordt aangenomen dat concessies uit tegengestelde implicaties bestaan (ze noemt deze implicaties *topoi* in overeenstemming met onder meer Ducrot (1980)) die respectievelijk afleidbaar zijn uit de segmenten van de relatie. Met andere woorden, in 4.57(b) wordt uit het eerste segment afgeleid dat “als een hotel duur is, het niet aantrekkelijk is daar een kamer te huren” (Oversteegen 1997, blz.63) en uit het tweede segment dat “als een hotel comfortabel is, het aantrekkelijk is daar een kamer te huren” (Oversteegen 1997, blz.63). Een belangrijk argumentatief aspect van concessies is dat het segment dat door *maar* wordt ingeleid meer gewicht heeft dan het andere segment (Lagerwerf 1998; Spooren 1989). Op basis hiervan kan gesteld worden dat de kamer in 4.57 gehuurd zal worden. Met andere woorden, in een concessierelatie wordt de propositie die uit het eerste segment afgeleid kan worden als het ware geannuleerd door de propositie die uit het tweede segment afgeleid kan worden (Spooren 1989).

In zijn bijdrage over het Nederlandse contrastieve connectief *maar* suggereert Foolen (1993), op basis van een exhaustieve beschrijving van het voegwoord *maar* in Nederlandse naslagwerken (Van Dale, ANS (cf. Haeseryn, Romijn, Geerts, De Rooij & Van Den Toorn (1997)), Den Hertog (1973), Kolléwijn (1891), Terwey (1883), en dergelijke meer), en van de verschillende huidige linguïstische en semantische stromingen waaruit het voegwoord benaderd is, eveneens dat *maar*, als connectief, in drie contrastieve contexten gebruikt kan worden. In navolging van de grote Van Dale en de ANS stelt hij dat *maar* respectievelijk een *zuiver tegenstellend verband*, een *beperkend tegenstellend verband* of een *vervangend tegenstellend verband* expliciet kan maken. In een zuiver tegenstellend verband duidt *maar* een contrast aan tussen vergelijkbare toestanden of handelingen (zie de voorbeelden 4.58 en 4.59). Dit komt overeen met wat Spooren (1989), Oversteegen (1997) en Lagerwerf (1998) als semantische opposities identificeren. Beperkend tegenstellende verbanden vertonen een inferentieel verband: het contrast bestaat tussen de inhoud van het tweede deel van het verband en een logische conclusie die uit de inhoud van het eerste deel van het verband

kan worden afgeleid (zie voorbeeld 4.60). Dit soort contrastieve relaties kan gelijk worden gesteld met wat Spooren (1989), Oversteegen (1997) en Lagerwerf (1998) tegengesproken verwachtingen noemen. In vervangend tegenstellende verbanden uiteindelijk wordt iets genegeerd in het eerste deel van het verband, wat door iets anders vervangen wordt in het tweede deel van het verband. Deze *maar*-constructie oefent volgens Foolen (1993) een zekere correctiefunctie uit (zie de voorbeelden 4.61 en 4.62; zie verder ook Spooren & Jaspers (1990)).

(4.58) Jan is groot **maar** Piet is klein.¹⁵

(4.59) Soms doet hij vervelend **maar** soms kan hij erg lief zijn.

(4.60) Jan is klein **maar** dapper.¹⁶

(4.61) Geen woorden **maar** daden.

(4.62) Hij heet niet Pietje, **maar** Piet.

Op het eerste gezicht zouden we vervangend tegenstellende verbanden als een specifiek subtype kunnen bestempelen van wat Spooren (1989), Oversteegen (1997) en Lagerwerf (1998) als concessies beschouwen, aangezien een inferentie uit het eerste segment als het ware geannuleerd wordt door de inhoud van het tweede segment. Nader bekeken blijkt dat wat uit het eerste segment te infereren valt, overeenkomt met de inhoud van het tweede segment. In dit opzicht “herhaalt en bevestigt het tweede conjunkt [d.i. ‘segment’ in onze terminologie, jp] het eerste conjunkt, in plaats van een inferentie uit het eerste conjunkt te niet te doen” (Foolen 1993, blz.123), waardoor de concessieve interpretatie moeilijk ondersteund kan worden. Echter, steunend op het werk van Kollewijn (1891), stelt Foolen (1993) een alternatieve verklaring voor in overeenstemming waarmee beide segmenten van het vervangend tegenstellende verband een eenheid vormen die contrasteert met een “in de kontekst verder weg gelegen propositie” (Foolen 1993, blz.125):

vandaar dan ook, dat beide zinnen geen tegenstelling *met elkaar* vormen, maar dat de tweede een nadere bevestiging van den eersten is; beide staan dus tegenover de onderstelling, die beschouwd moet worden als vooraf te gaan. [...] Zeg ik *het huis is niet groot, maar het is klein*, dan moet of bij mij zelve de voorstelling hebben bestaan, dat het huis groot was, of moet ik die voorstelling bij anderen aanwezig achten. Ware dit niet het geval, dan zou ik hebben volstaan met te zeggen: *het is een klein huis* (Kollewijn 1891, in Foolen (1983), blz.124-125).

¹⁵De voorbeelden 4.58 t.e.m. 4.62 zijn uit Foolen (1993) overgenomen.

¹⁶De verantwoordelijkheid voor de logische conclusie dat kleine mensen niet dapper zijn laat ik aan Foolen over.

Volgens deze interpretatie kan de contrastieve relatie tussen het gehele *maar*-fragment en de uit de al dan niet linguïstische context afleidbare propositie wel degelijk als een concessie erkend worden: we zouden bijvoorbeeld kunnen denken dat voorbeeld 4.62 aansluit op een eerste segment zoals “Ik dacht dat hij Pietje heette” dat vervolgens te niet wordt gedaan in het tweede segment (“Hij heet niet Pietje, maar Piet”).

Strikt genomen markeert *maar* deze concessierelatie echter niet. Anders had het voorbeeld er als “Ik dacht dat hij Pietje heette maar hij heet Piet” uitgezien. Op het oppervlakteniveau legt *maar* zoals gezegd een vervangend verband tussen twee deelzinnen. Op het conceptuele niveau daarentegen kunnen deze deelzinnen niet van elkaar worden onderscheiden: uit beide deelzinnen kan slechts één propositie worden afgeleid (iets in de trant van “hij heet Piet”). Als gevolg hiervan kan moeilijk gesteld worden dat *maar* in deze context een contrastieve coherentierelatie expliciet maakt tussen twee proposities. In dit proefschrift wordt er daarom van uitgegaan dat dit gebruik van *maar* niet als een connectiefgebruik geïdentificeerd kan worden (zie verder in de paragrafen 4.6.4 en 4.8.1).

4.4.2 Discoursedomeinen

Net als causale connectieven kunnen contrastieve connectieven verder ook in het licht van de theorie van Sweetser (1990) ingedeeld worden in domeinen. Haar uitgangspunt is dat contrast alleen in de geest van de spreker bestaat: “how can discordance or contrast exist outside the speaker’s mental representation of harmony” (Sweetser 1990). Oversteegen (1997, blz.54) houdt er dezelfde soort opvattingen op na als ze stelt dat “contrast [...] reflects a way of perceiving [...]. A perceived contrast can exist and contrasts between opinions can exist. This seems to make contrastive meaning a matter of argumentation rather than of semantic content”. Dit suggereert dat contrastieve relaties uitsluitend in de epistemische (zie voorbeeld 4.66) en conversationale (zie voorbeeld 4.67) domeinen voorkomen, terwijl ze onvoorstelbaar zouden zijn in het inhoudelijke domein. Tegenstrijdig is dan de semantische oppositie-interpretatie van contrastieve relaties die in de beschrijving van Oversteegen (1997) toch aanwezig is. Zoals aangegeven door Lagerwerf (1998), zijn semantische opposities semantisch en niet pragmatisch. Het semantische contrast wordt door tegengestelde in de wereld observeerbare eigenschappen van de predicaten gerealiseerd. In dit geval wordt de spreker echter verantwoordelijk voor de toepassing van een bepaald in de wereld observeerbaar contrast op bepaalde eenheden. Zo bestaat het contrast tussen groot en klein in de wereld, maar de verantwoordelijkheid voor de stelling dat Jan lang en Piet klein is (zie voorbeeld 4.63) wordt door de spreker gedragen. Daarentegen bestaat het contrast tussen tennissen en lezen niet in de wereld. In deze context bestaat het contrast in zijn geheel in de geest van de spreker.

(4.63) Jan is lang, maar Piet is klein.

(4.64) Jan is aan het tennissen, maar Piet leest een boek.

4.4.3 Discoursedomeinen en contrastieve interpretaties

Een combinatie van de drie contrastieve interpretaties van Spooren (1989), Lagerwerf (1998) en Oversteegen (1997) en van Sweetsers domeinen wordt in Lagerwerf (1998) gepresenteerd. Zoals hierboven vermeld, beschouwt hij semantische opposities als semantisch. Tegengesproken verwachtingen kunnen volgens hem in de drie domeinen voorkomen: in inhoudelijke tegengesproken verwachtingen wordt een causaal verband genegeerd dat in de wereld observeerbaar is (zie voorbeeld 4.65); in een epistemische tegengesproken verwachting wordt een uit het eerste segment afleidbare logische conclusie in het tweede segment tegengesproken (zie voorbeeld 4.66), terwijl het in een conversationele tegengesproken verwachting uiteindelijk niet gaat om de verantwoording van een taalhandeling zoals dit het geval is voor causale conversationele relaties, maar eerder om een erkenning dat de taalhandeling overbodig was (zie voorbeeld 4.67).

(4.65) Connors didn't use Kevlar sails although he expected little wind.¹⁷

(4.66) Theo was not exhausted, although he was grasping for breath.

(4.67) Mary loves you very much, although you already know that.

Ten slotte zijn concessies volgens Lagerwerf (1998) uitsluitend epistemisch omdat het in deze gevallen iedere keer gaat om de conclusie van een spreker die op een positief en een negatief argument berust. De aanwezigheid van de conclusie van een spreker in de mentale representatie van 4.68(b) draagt bij tot de epistemische interpretatie van de relatie.

(4.68)

(a) Is John a regular visitor of the Viennese Opera?

(b) Although he is Viennese, he doesn't like music.

Deze combinatie van domeinen en contrastieve interpretatie biedt op het eerste gezicht een interessante basis om de distributietendensen van contrastieve connectieven over verschillende contexten in kaart te brengen. Aan de andere kant concentreert de benadering van Lagerwerf (1998) zich hoofdzakelijk op contrastieve coherentierelaties en niet zozeer op hun markeringen. Daardoor worden de verschillende contrastieve conceptuele categorieën niet ondersteund door linguïstische evidentie. Een tweede beperking is de te belangrijke rol van de context in het onderscheiden van concessierelaties. Het verschil tussen tegengesproken verwachtingen en concessies is in sommige

¹⁷Deze drie voorbeelden zijn overgenomen uit Lagerwerf (1998).

gevallen bijzonder klein: “concession and denial of expectation are often both possible in *but* sentences, as well as *although* sentences. Context determines when concession is derived” (Lagerwerf 1998, blz.38). Dit wordt door de volgende voorbeelden geïllustreerd:

(4.69) Although John is Viennese, he doesn’t like music.

(4.70)

(a) Is John a regular visitor of the Viennese Opera?

(b) Although he is Viennese, he doesn’t like music.

(4.71)

(a) Does John from Vienna like music?

(b) Although he is Viennese, he doesn’t like music.

In 4.69 hebben we te maken met een (epistemische) tegengesproken verwachting, die echter als een concessie wordt geïnterpreteerd in de context van 4.70(a). Hetzelfde fragment moet vervolgens wéér als een tegengesproken verwachting geïnterpreteerd worden in een context zoals die in 4.71(a). Dat hetzelfde fragment naargelang van de context verschillende interpretaties kan krijgen, is problematisch om de semantische en pragmatische bijdrage van contrastieve connectieven vast te kunnen leggen.

Relevance Theory

In Blakemore (2002) worden connectieven van elkaar onderscheiden naargelang van het type cognitief proces dat ze in beweging zetten. Zo identificeert Blakemore (2002) drie mogelijke cognitieve processen, of manieren waarop de in een uiting meegedeelde informatie relevant kan zijn. Ten eerste kan deze informatie het afleiden van een contextuele implicatie (*so, therefore*) op gang brengen. Ten tweede kan de informatie die in de uiting aanwezig is een bestaande assumptie versterken (*after all, moreover*) en ten derde kan deze informatie een bestaande assumptie tegenspreken en ongedaan maken (*but, however*). In dit schema brengen contrastieve connectieven over het algemeen dit laatste cognitieve proces teweeg. Zo activeert *but* bijvoorbeeld een “inferential procedure which results in the elimination of an assumption which is manifest to the hearer” (Blakemore 2002, blz.114). Het probleem met deze beschrijving van contrastieve connectieven is dat er veel gespeculeerd wordt over de respectievelijke assumpties van de spreker en de hoorder. Dit zorgt ervoor dat het zo’n theoretisch model aan systematiek ontbreekt, en daardoor weinig bruikbaar is om de verschillende gebruikswijzen van contrastieve connectieven en de nuances die hiermee samenhangen te beschrijven. Blakemores beschrijving van het connectief *however* is daar een goede illustratie van (zie verder ook Foolen (1993, blz.121-122) voor een kritiek op de bijdrage van Blakemore (1987) tot de semantische beschrijving van *but*):

“[*However*] does not simply encode the information that the hearer is expected to follow an inferential route which results in the contradiction and elimination of an accessible assumption A, but also that there is a restriction on the context in which this cognitive effect is derived. Specifically, it restricts the recovery of this effect to contexts which include assumptions which carry a guarantee of relevance accepted by the speaker and whose cognitive effects do not include the elimination of A” (Blakemore 2002).

Cognitieve primitieven

In het verlengde van de taxonomie van coherentierelaties van Sanders *et al.* (1992), stelt Pander Maat (1998) een theoretisch model van contrastieve coherentierelaties en hun markeringen voor die op cognitieve primitieven berust. In het model van Sanders *et al.* (1992) worden negatieve (d.i. contrastieve) coherentierelaties beïnvloed door drie cognitieve primitieven, namelijk *basisoperatie* (causaal - additief), *bron van samenhang* (semantisch - pragmatisch) en de *volgorde* van de segmenten (basisch - niet-basisch) (zie tabel 4.3).

Tabel 4.3: Taxonomie van negatieve coherentierelaties (gebaseerd op Sanders *et al.* (1992))

Pol.	Op.	Bron	Volgorde	Coherentierelatie	Connectief
Neg.	Caus.	Sem.	Basis	Contrastieve oorzaak-gevolg	S_1 maar S_2
Neg.	Caus.	Sem.	Niet-basis	Contrastieve gevolg-oorzaak	S_1 hoewel S_2
Neg.	Caus.	Pragm.	Basis	Contrastieve argument-claim	Al S_1 , S_2 S_1 , maar S_2
Neg.	Caus.	Pragm.	Niet-basis	Contrastieve claim-argument	S_1 als S_2
Neg.	Add.	Sem.		Uitzondering	S_1 , maar S_2
Neg.	Add.	Pragm.		Concessie	S_1 , maar S_2

Pol.=Polariteit; Neg.=Negatief; Op.=Basisoperatie; Caus.=Causaal; Add.=Additief; Bron=Bron van samenhang; Sem.=Semantisch; Pragm.=Pragmatisch.

De connectieven in de laatste kolom zijn bij wijze van illustratie ingelast.

Volgens Pander Maat (1998) is deze taxonomie echter niet nauwkeurig genoeg om het gedrag van negatieve coherentierelaties en hun markeringen te beschrijven. Dit spoort hem ertoe aan er een paar wijzigingen in aan te brengen op basis van de analyse van de linguïstische realisatie van deze contrastieve relaties. Tabel 4.4 geeft een overzicht van deze wijzigingen.

Die zijn tweërlei. Aan de ene kant wijzigt hij bestaande gegevens en aan de andere kant voert hij nieuwe parameters in het bestaande schema

Tabel 4.4: Herziene taxonomie van negatieve coherentierelaties (gebaseerd op Pander Maat (1998)).

Op.	Bron	Volg.	Dh.	Pol.	Persp.	Coherentierelatie
Caus.	Sem.	Voor.	-	Neg.	sp	Semantisch causaal
Caus.	Sem.	Achter.	-	Neg.	sp	Semantisch causaal
Caus.	Epist.	Voor.	-	Neg.	sp	Concessie
Caus.	Epist.	Voor.	-	Neg.	pv	Tegenargument
Caus.	Epist.	Achter.	-	Neg.	sp	Concessie
Caus.	Epist.	Achter.	-	Neg.	pv	Tegenargument
Comp.	Sem.	-	Dir.	Neg.	sp	Semantisch contrast
Comp.	Sem.	-	Ind.	Neg.	sp	Conflicterende causale krachten
Comp.	Epist.	-	Dir.	Neg.	sp	Restrictie
Comp.	Epist.	-	Dir.	Neg.	pv	Meningsverschil
Comp.	Epist.	-	Dir.	Neg.	pv	Potentieel/reëel conflict
Comp.	Epist.	-	Ind.	Neg.		Conflicterende argumenten

Op.= Basisoperatie; Caus.= Causaal; Comp.= Comparatief; Bron= Bron van samenhang; Sem.= Semantisch; Epist.= Epistemisch; Volg.= Volgorde; Voor.= Voorwaarts; Achter.= Achterwaarts; Dh.= Directheid; Dir.= Direct; Ind.= Indirect; Pol.= Polariteit; Neg.= Negatief; Persp.= Perspectief; sp= hetzelfde perspectief; pv= perspectiefverandering.

in. De twee voornaamste wijzigingen kunnen tot de eerste categorie worden gerekend. Ten eerste is er in de taxonomie van Pander Maat (1998) geen sprake meer van additieve relaties, maar van *comparatieve relaties*. Deze comparatieve relaties onderscheiden zich van additieve relaties doordat ze een *gemeenschappelijke eigenschap* ('similarity statement') inhouden of impliceren, terwijl additieve relaties er geen inhouden. Volgens Pander Maat (1998) is het deze gemeenschappelijke eigenschap die het mogelijk maakt segmenten met elkaar te contrasteren. Hieruit vloeit voort dat de segmenten van een additieve relatie ongeschikt zijn om een contrast uit te drukken. Pander Maat illustreert dit onderscheid tussen additieve en comparatieve relaties aan de hand van de volgende voorbeelden:

(4.72) The energy assumption of a refrigerator has decreased by 17% and a deep freezer uses 18% to 20% less electricity than ten years ago.¹⁸

(4.73) (The topic of this fragment is a Dutch corporation especially dealing in insurance.)

The turnover is about 24 billion guilders. In 1988 the profits increased from

¹⁸Overgenomen uit Sanders *et al.* (1992)

75 million to 103 million guilders.¹⁹

Uit voorbeeld 4.72 kan worden opgemaakt dat twee verschillende eenheden (koelkast vs. diepvries) door dezelfde eigenschap (energieverbruik) worden gekenmerkt. Deze gemeenschappelijke eigenschap is typerend voor comparatieve relaties. Zo'n interpretatie is daarentegen onmogelijk in voorbeeld 4.73, dat hierdoor als een additieve relatie moet worden bestempeld. In een andere studie toont Pander Maat (1999) aan de hand van corpusanalyses aan dat het onderscheid tussen additieve en comparatieve relaties significant is. Steunend op kwalitatieve corpusanalyses wijst Pander Maat (1998) er verder op dat het onderscheid tussen causale en comparatieve coherentierelaties door linguïstische evidentie bevestigd wordt: *desondanks* komt in meer dan 90% van de gevallen in causale relaties voor, terwijl *zij het dat* bijna uitsluitend in comparatieve contexten gebruikt wordt.

Een tweede wijziging betreft het gedrag van negatieve pragmatische relaties. Steunend op de observaties dat conversationele contexten zich niet tot contrastieve interpretaties lenen en dat een overgrote meerderheid van pragmatische contrastieve relaties epistemisch zijn, kiest Pander Maat (1998) voor een tweedeling van de pragmatische relaties in epistemische en conversationele relaties. Gezien hun relatieve onbeduidendheid worden contrastieve conversationele relaties in zijn bijdrage verder buiten beschouwing gelaten. Het onderscheid tussen semantische en epistemische negatieve relaties wordt linguïstisch ondersteund door *weliswaar...maar* dat in het voorwaarts causale domein voornamelijk epistemisch is. Hetzelfde geldt voor *al* in het achterwaarts causale domein (Pander Maat 1998).

Naast wijzigingen voegt Pander Maat (1998) ook twee nieuwe primitieven toe aan de taxonomie van Sanders *et al.* (1992), namelijk *perspectief* en *directheid* ('directness'). *Perspectief* houdt rekening met het feit dat de segmenten van een contrastief fragment verschillende standpunten kunnen weergeven. Deze perspectiefparameter heeft volgens Pander Maat (1998) twee waarden: *perspectiefbewaring* (zie voorbeeld 4.74) en *perspectiefverandering* (zie voorbeeld 4.75). Pander Maat (1998) merkt verder op dat semantische relaties over het algemeen perspectiefbewarend zijn. In het epistemische domein wordt het onderscheid tussen perspectiefbewaring en -verandering daarentegen bevredigend ondersteund. Dit blijkt onder meer uit het feit dat *maar* en *weliswaar...maar* een uitsluitend perspectiefbewarende werking hebben respectievelijk in voorwaarts causale relaties en epistemisch comparatieve relaties.

(4.74) (Uit een artikel over een dissidente moslim priester die acht maanden in de gevangenis heeft gezeten:)

Op 10 juni 1971 werd hij vrijgelaten en bij wijze van straf in Minya als leraar te werk gesteld. Desondanks ging hij in deze periode weer regelmatig

¹⁹Overgenomen uit Sanders *et al.* (1993)

preken in de Fayyoem.²⁰

- (4.75) Paul Haarhuis zorgde gisteravond voor de eerste prettige verrassing in het Rotterdamse sportpaleis, al zal toernooi-directeur Wim Buitendijk daar ongetwijfeld anders over denken.

De *directheid* parameter is alleen van toepassing op comparatieve relaties. Pander Maat (1998) gaat ervan uit dat de in een comparatieve relatie aanwezige vergelijking *direct* of *indirect* kan zijn. In directe comparatieve relaties gaat het om overeenkomsten en verschillen tussen twee situaties of twee statements zelf (zie voorbeeld 4.76), terwijl in indirecte comparatieve relaties, de nadruk op de gevolgen van de comparata wordt gelegd (zie voorbeeld 4.77). In het semantische domein wordt deze parameter linguïstisch ondersteund door *echter* en *maar* die in de meeste gevallen directe relaties uitdrukken, terwijl *weliswaar... maar* uitsluitend in indirecte contexten voorkomt (Pander Maat 1998).

- (4.76) De Nederlandse rechtspraak gaat, kortom, de kant op van de Amerikaanse, waar rechters al veel langer het recht hebben om de federale en nationale wetgeving aan de grondwet te toetsen. Er is echter een belangrijk verschil...²¹
- (4.77) De volgende stap in zijn redenering, dat VVD en D66 het voortouw bij de volgende formatie moeten krijgen, is echter minder vanzelfsprekend. De VVD staat weliswaar op winst, de sentimenten die her en der boven water komen duiden echter niet op steun voor het soort beleid dat de VVD voorstaat.

De taxonomie van Pander Maat (1998) geeft een nauwkeurig beeld weer van de factoren of parameters die een rol spelen bij het produceren van contrastieve coherentierelaties. Van belang is de *bottom-up* methode die hij toepast om tot een reeks negatieve relaties te komen die op linguïstische evidentie berust. Deze methode stelt hem verder ook in staat om de distributietendensen van de verschillende contrastieve connectieven in zekere mate te kunnen verklaren. Dit suggereert dat zijn taxonomie een bruikbaar model is om de verschillende gebruikswijzen van contrastieve connectieven in kaart te brengen. Het grootste voordeel ligt bij de karakterisering van verschillende contrastieve coherentierelaties in termen van observeerbare en parafraseerbare cognitieve primitieven. Het feit dat het model bovendien op linguïstische evidentie steunt, en dat het toegepast is op een brede reeks contrastieve connectieven (in tegenstelling tot het werk van Oversteegen (1997) en Lagerwerf (1998) die zich tot een op intuïties gebaseerde bespreking van *maar*, *hoewel* en *terwijl* beperken) spelen eveneens in het voordeel van het model van Pander Maat (1998).

²⁰Deze voorbeelden zijn overgenomen uit Pander Maat (1998).

²¹Deze voorbeelden zijn overgenomen uit Pander Maat (1998).

4.5 Multifunctionaliteit

De bespreking van de verschillende modellen van causaal en contrastief connectiefgebruik toont aan dat connectieven op verschillende manieren gebruikt kunnen worden. Dit suggereert dat ze, net als discourse markers, als multifunctionele linguïstische uitdrukkingen bestempeld kunnen worden. Deze multifunctionaliteit van connectieven kan op twee manieren worden opgevat. Aan de ene kant kunnen connectieven, binnen hun connectiefgebruik, op verschillende taalniveaus functioneren: “conjunctions, for instance, function textually to relate a clause to the preceding text, but they also function ideationally to signal the writer’s understanding of the logical understanding between relationships” (Hyland & Tse 2004, blz.162). In termen van de taxonomie van Sweetser (1990) betekent dit dat enkele connectieven in verschillende domeinen gebruikt kunnen worden (cf. *because* in de voorbeelden 4.22 t.e.m. 4.24 op blz. 78 of *daarom* dat zowel in het inhoudelijke (zie voorbeeld 4.78) als in het epistemische domein (zie voorbeeld 4.79) kan functioneren (Pander Maat & Sanders 1995, blz.357-358)). In het licht van de taxonomie van Pander Maat & Degand (2001) betekent het dat een bepaald causaal connectief verschillende graden van sprekerbetrokkenheid kan weergeven. In overeenstemming hiermee zou *daarom* in voorbeeld 4.79, waarin het een epistemische conclusie aanduidt, een hogere graad van sprekerbetrokkenheid coderen dan in voorbeeld 4.78, waarin *daarom* een volitioneel inhoudelijke relatie markeert. Dit soort multifunctionaliteit van connectieven zouden we *externe multifunctionaliteit* kunnen noemen. In deze gevallen rijst multifunctionaliteit namelijk eerder uit de multifunctionaliteit van de verbonden segmenten, d.i. van het omringende discourse, dan uit de mogelijke multifunctionaliteit van de linguïstische uitdrukking zelf (cf. het standpunt van Schiffrin (1987) in paragraaf 3.3, op blz. 50).

(4.78) Verwacht wordt dat bij het vullen van het GVI-bestand veel dubbelmeldingen naar boven komen. Omdat er nog geen manier is ontwikkeld om legitieme dubbelmeldingen te scheiden van die waaraan een luchtje zit, zal de verwerking van al die signalen veel tijd kosten. De bedrijfsverenigingen hebben **daarom** afgesproken deze samenloopsignalen niet te onderzoeken.²²

(4.79) De hond kwispelt zijn staart, en niet andersom. Zo ook functioneert de NAVO omdat de lidstaten politiek willen samenwerken, doch landen werken politiek niet samen vanwege het bondgenootschap. Van de topconferentie in Brussel valt **daarom** weinig te verwachten.

Aan de andere kant kunnen uitdrukkingen die als connectieven fungeren naast hun connectiefgebruik ook andere gebruikswijzen hebben waaraan andere functies toegekend kunnen worden. Een goede illustratie hiervan

²²Beide voorbeelden zijn overgenomen uit Pander Maat & Sanders (1995, blz.357).

is *maar*, dat naast zijn connectiefgebruik ook als correctiemarkeerder (zie voorbeeld 4.80; zie verder ook paragraaf 4.4), als sequentiële markeerder van transitie²³ (cf. Redeker (1992; 2006); zie voorbeeld 4.81; zie verder ook paragraaf 3.3.2), als focuspartikel (zie voorbeeld 4.82) of als modaal partikel (zie voorbeeld 4.83) kan optreden (zie Foolen (1993) voor een overzicht). Dit soort multifunctionaliteit kunnen we *interne multifunctionaliteit* noemen. In dit geval lijkt multifunctionaliteit in hogere mate uit de oorspronkelijk multifunctionele aard van de linguïstische uitdrukking zelf te resulteren dan uit de multifunctionaliteit van het omringende discourse. Dit neemt niet weg dat *maar* ook blijk kan geven van externe multifunctionaliteit: als connectief kan het bijvoorbeeld verschillende soorten contrastieve coherentierelaties markeren (zie de voorbeelden 4.84 en 4.85 waarin *maar* respectievelijk een semantische oppositie en een tegengesproken verwachting expliciet maakt; zie verder ook de corpusanalyses van Pander Maat (1998) waaruit blijkt dat *maar* negatief causale en comparatieve relaties markeert zowel in het semantische als in het epistemische domein).

(4.80) Hij heet niet Pietje, **maar** Piet.²⁴

(4.81) **Maar** we hadden een huisnaaister...²⁵

(4.82) Jan heeft **maar** één broer.

(4.83) Kom **maar** binnen!

(4.84) Jan is groot **maar** Piet is klein.

(4.85) Jan is klein **maar** dapper.

In de volgende paragraaf wordt nader ingegaan op de vraag hoe deze externe en/of interne multifunctionaliteit van connectieven semantisch weerspiegeld kan worden.

4.6 Monosemie en polysemie

Tot nu toe werd gesteld dat de betekenis van connectieven constant in verband moest worden gebracht met de betekenis van de coherentierelatie die ze expliciet maken. Dit houdt in dat het connectief moet passen bij de coherentierelatie die het markeert (pragmatische overlap). Zoals in de bespreking van de verschillende modellen van connectiefgebruik geïllustreerd, kunnen de meeste causale en contrastieve connectieven verschillende soorten causale en contrastieve coherentierelaties expliciet maken. Dit resulteerde in de

²³Foolen (1993) duidt dit gebruik van *maar* met de term ‘Gliederungssignal’ aan.

²⁴De voorbeelden 4.80, 4.82, 4.83, 4.84 en 4.85 zijn overgenomen uit Foolen (1993).

²⁵Overgenomen uit Redeker (1992); zie het vervolg van dit fragment in voorbeeld 3.18 in paragraaf 3.3.2 op blz. 55.

stelling dat connectieven als (extern) multifunctionele linguïstische uitdrukkingen konden worden beschouwd. Deze erkende multifunctionaliteit van connectieven betekent nog lang niet dat alle causale (of contrastieve) connectieven in alle causale (of contrastieve) contexten zo maar verwisselbaar zijn. Elk connectief levert een specifieke bijdrage op aan de betekenis van de coherentierelatie. In de vorige paragrafen werd gesuggereerd dat deze specifieke bijdrage van connectieven theoretisch in termen van subjectiviteit, sprekerbetrokkenheid of cognitieve primitieven verklaard kon worden. In deze paragraaf is het de bedoeling om nader in te gaan op de betekenis van afzonderlijke causale en contrastieve connectieven en op een beschrijving van hoe de relatie tussen deze betekenis van connectieven en hun pragmatische multifunctionaliteit in kaart kan worden gebracht.

4.6.1 Homonymie

Om betekenisvariatie in kaart te brengen wordt er in de lexicale semantiek meestal een onderscheid gemaakt tussen homonymie, monosemie, en polysemie. *Homonymie*, ook soms de maximalistische benadering genoemd (cf. Mosegaard Hansen 1998), houdt in dat de verschillende nuances van een woord als onafhankelijke betekenissen moeten worden beschouwd, net als *bank* ('meubelstuk') en *bank* ('financiële instelling') (zie bijvoorbeeld De Tollenaere (1974)). In gevallen van homonymie heeft een vorm "meerdere van elkaar onafhankelijke functies of betekenissen" (Foolen 1993, blz.49). Praktisch gezien houdt dit in dat de verschillende betekenissen van het woord *koffie* in de voorbeelden 4.86 t.e.m. 4.88 hieronder als ongerelateerd moeten worden beschouwd en dat elk een aparte definitie zou moeten krijgen in het woordenboek. Een dergelijke strikte benadering wordt echter meestal weinig bruikbaar geacht om de dynamische aard van woordbetekenis te verantwoorden (zie o.a. Foolen 1993; Mosegaard Hansen 1998).

(4.86) They grow coffee in South America. (= the fruit of a particular shrub)²⁶

(4.87) (In an ice cream parlor) I'd like a sugar cone with two scoops: coffee and butter pecan. (= a particular flavor)

(4.88) We have this blouse in a variety of colors: coffee, ivory, burgundy, . . . (= a particular color)²⁷

²⁶Deze voorbeelden zijn overgenomen uit Mosegaard Hansen (1998).

²⁷Uhlenbeck (1965, blz.36) wees ook op het belang van het situationele kader van betekenissen en illustreerde dit al aan de hand van de meerzinnigheid van het woord *koffie*, waarvan de precieze betekenis slechts in combinatie met het situationele kader (d.i. de context) kan worden achterhaald: "zo kan een zin als *de koffie viel van de trap* zowel slaan op een zak koffiebonen die in een pakhuis valt, als op een kopje koffie dat iemand thuis bij ongeluk laat vallen."

4.6.2 Monosemie

Tegenover de maximalistische benadering staat *monosemie*, ook nog minimalistische benadering genoemd (cf. Foolen 1993; Mosegaard Hansen 1998). Volgens deze benadering vloeien de verschillende gebruikswijzen van een woord voort uit een abstracte kernbetekenis. De verschillende betekenisnuances van dat woord komen vervolgens tot stand door de combinatie van zijn kernbetekenis met de specifieke context waarin het woord gebruikt wordt. Het grootste probleem met deze benadering is om een beperkte reeks aspecten van een woord vast te kunnen leggen die gemeen is aan al zijn gebruikswijzen en die tegelijk niet te abstract klinkt (zie o.a. Foolen 1993; Mosegaard Hansen 1998).

4.6.3 Polysemie

Tussen de maximalistische en minimalistische uiteinden in staat de *polysemie*benadering. Volgens deze benadering kunnen de verschillende betekenissen van een woord als aparte nuances worden beschouwd die aan elkaar verwant zijn door semantische verbanden zoals *familiegelijkenis* of *prototype-uitbreiding* (door metafoor, metonymie of verbleking) (zie Mosegaard Hansen 1998, zie verder ook het ‘coffee’-voorbeeld in 4.86 t.e.m. 4.88):

bestaande betekenissen worden via cognitieve processen metaforisch en metonymisch toegepast op nieuwe ‘ervaringen’. Daardoor krijgt de al bestaande betekenis nieuwe betekenissen naast zich, die echter, via de cognitieve processen die eraan ten grondslag liggen, gerelateerd zijn aan de oorspronkelijke betekenis (Foolen 1993, blz.71).

Het concept ‘*familiegelijkenis*’ wordt traditioneel toegekend aan Wittgenstein (1953), die de betekenis van het woord *spel* probeerde vast te leggen en tot de conclusie kwam dat hij geen gemeenschappelijke elementen kon vinden die van toepassing waren op alle gebruikswijzen van het woord (zie bijvoorbeeld *bordspel*, *kaartspel*, *balspel*, *Olympische spelen*, enz.) maar dat een aantal onderliggende concepten zoals ‘competitie’, ‘regels’, ‘amusement’, en dergelijke een brug konden slaan tussen de verschillende betekenisnuances van het woord. De semantische verbanden die zo ontstaan tussen de verschillende gebruikswijzen van een woord vergelijkt Wittgenstein dan met familietrekken die verschillende familieleden gemeen kunnen hebben (zie Geeraerts 1986; Ravin & Leacock 2000). Geeraerts (1986, blz.195) illustreert familiegelijkenis met het voorbeeld van vruchten:

tussen vruchten heerst een familiegelijkenis. Het concept ‘vrucht’ is een verzameling kenmerken waarvan geen enkele deelverzameling op alle fruitsoorten van toepassing is. Er is tussen die ver-

schillende soorten onderling een overeenkomst in een wisselend aantal kenmerken.

Opvallend genoeg zijn de opvattingen van Wittgenstein (1953) al terug te vinden in het werk van Reichling (1935) die eveneens op de gerelateerdheid van de verschillende betekenisnuances van het woord *spel* wees. In dit opzicht kan hij (zie Reichling 1935; 1965) als een voorloper van de polysemie-benadering worden beschouwd (Geeraerts 1983). Al in 1935 onderstreepte hij de dynamische aard van woordbetekenissen en van betekenisontwikkeling en gaf hij aan dat de verschillende gebruiksmogelijkheden van een polyseem woord als instanties van éénzelfde *eenheidsbetekenis* konden worden beschouwd. Hij omschreef deze eenheidsbetekenis als een reeks kenmerken die afhankelijk van de context al dan niet geactiveerd worden (Geeraerts 1983). Reichling (1935) stelde uiteindelijk dat de verschillende instanties van een woord een aantal kenmerken gemeen hebben, zonder dat alle kenmerken van het woord in al zijn gebruikswijzen aanwezig hoeven te zijn (zie Geeraerts 1983; Reichling 1935; 1965).

Volgens de polysemie-benadering kan woordbetekenis als een continuüm worden opgevat. De verschillende betekenisnuances van een woord nemen de vorm aan van een kettingstructuur of van een netwerk. In deze structuren kunnen sommige betekenisnuances als prototype(s) of kern(en) fungeren, die de basis vormen van verdere ontwikkelingen en kunnen twee betekenisnuances bijvoorbeeld slechts door een derde nuance verbonden worden (zie o.a. Foolen 1993; Mosegaard Hansen 1998; Reichling 1935; 1965). Deze notie komt overeen met de notie van *radiale categorie*, die niet zozeer in termen van noodzakelijke en voldoende condities wordt gedefinieerd maar die eerder gestructureerd wordt naargelang van centrale en minder centrale elementen (zie Lakoff 1987; Mosegaard Hansen 1998).

In huidige wetenschappelijke studies wordt een beroep gedaan op polysemie om zowel de betekenisvariatie van inhoudswoorden te verantwoorden (zie bv. Reichling 1935; Geeraerts 1983) als van functiewoorden (zie bijvoorbeeld Beheydt (2004) voor modale partikels of Mosegaard Hansen (1998; 2006) voor discourse markers). Een belangrijk voordeel van de polysemie benadering is dat het het mogelijk maakt een diachronisch perspectief aan te nemen op betekensevolutie. Sweetser (1990, blz.9, zie verder ook Mosegaard Hansen (1998); Schourup (1999), en paragraaf 3.3.1) stelt namelijk dat

no historical shift of meaning can take place without an intervening stage of polysemy. If a word once meant A and now means B, we can fairly be certain that speakers did not just wake up and switch meaning on June 14, 1066. Rather, there was a stage when the word meant both A and B, and the earlier meaning of A eventually was lost.

In dit opzicht kunnen grammaticaliseringsprocessen bijvoorbeeld ook gepaard gaan met polyseme verbanden. Grammaticalisering houdt in grote lijnen in dat inhoudswoorden zich in een eerste fase tot functiewoorden kunnen ontwikkelen en dat al gegrammaticaliseerde elementen zich in een latere fase over verschillende grammaticale functies kunnen verspreiden (zie Traugott 1995, geciteerd in Evers-Vermeul & Stukker (2003)). In termen van betekenisverandering poneert de grammaticalisatietheorie een ‘toename in subjectiviteit’ in overeenstemming waarmee “betekenissen steeds meer gebaseerd worden op de subjectieve kennis of de houding van de spreker ten opzichte van de propositie (Traugott 1995:32)” (Evers-Vermeul & Stukker 2003, blz. 112). Mosegaard Hansen (1998) illustreert de relatie tussen grammaticalisering en polysemie aan de hand van het Franse adjectief *bon*, dat de eerste fase van grammaticalisering heeft doorgemaakt en zich ook als een discourse marker gedraagt (vergelijk 4.89 met 4.90 en 4.91)²⁸. Binnen de gebruikswijzen van *bon* als discourse marker maakt ze een nader onderscheid tussen een ‘interjectief’ gebruik (zoals in 4.90) en een ‘echt’ gebruik als discourse marker (zoals in 4.91). Het punt is dat Mosegaard Hansen deze verschillende gebruikswijzen van *bon* als adjectief en discourse marker als knopen van eenzelfde polyseem netwerk interpreteert (of met andere woorden als een radiale categorie, zie blz. 101), waarin het adjectiefgebruik een centrale positie inneemt terwijl de gebruikswijzen als discourse marker als perifere extensies van de adjectiefbetekenis worden erkend (Mosegaard Hansen 1998, zie verder ook Beheydt (2004) en Foolen (1993) over de verbanden tussen grammaticalisering en polysemie).

(4.89) Ce repas était très **bon**

(4.90) A: est-ce que:

B: alors attendez si vous permettez René / si vous permettez Henri
Amoureux euh: j’aimerais que Claude Estier d’abord réponde et
ensuite vous interviendrez

A: **bon**, d’accord, très bien

(4.91) ...alors apparemment **bon** c’est peut-être vrai elle avait peut-être
raison quand même...

4.6.4 Mono- of polysemie? Het geval van connectieven

In de literatuur over de betekenis van connectieven wordt meestal de voorkeur gegeven aan de monoseme benadering. De betekenis van connectieven wordt bijgevolg eerder in termen van een abstracte kernbetekenis omschreven die in combinatie met de context aanleiding kan geven tot verschillende specifiekere interpretaties (zie o.a. Blakemore & Carston 2005; Fraser 1990; 1999; Schiffrin 1987; Sweetser 1990).

²⁸Alledrie overgenomen uit Mosegaard Hansen (1998).

Een belangrijke notie om de semantische en pragmatische status van connectieven te beschrijven is de notie van *pragmatische ambiguïteit*, in overeenstemming waarmee de semantische basisfunctie van een vorm pragmatisch wordt uitgebreid om andere referenten of betekenissen te kunnen beslaan. Dit principe houdt in dat een woord (bijvoorbeeld een connectief) één enkele semantische waarde heeft maar verschillende pragmatische functies (dit komt overeen met wat we de externe multifunctionaliteit van connectieven hebben genoemd):

I shall not be arguing that conjunctions such as ‘and’ have multiple semantic values, but rather that they have meanings so general that they apply equally to our conceptions of the sociophysical, epistemic and speech-act domains (Sweetser 1990, blz.20).

Volgens Sweetser heeft het connectief *and* een kernbetekenis (“setting things side by side additively”, blz.90), die voor alle gebruikswijzen geldt. Specifiekere interpretaties van dit connectief resulteren uit zijn combinatie met de context. Op die manier kunnen de verschillende *et*-fragmenten in 4.92 t.e.m. 4.96 semantisch worden verantwoord.

(4.92) Londres est la capitale de l’Angleterre **et** Paris la capitale de la France.²⁹

(4.93) Julie s’est mariée **et** elle a eu un enfant.

(4.94) Julie a eu un enfant **et** elle s’est mariée.

(4.95) Jacques est socialiste **et** il a voté Chirac.

(4.96) Refais ça, **et** je te casse la gueule.

De hierboven aangegeven kernbetekenis kan in geen van de voorbeelden worden tegengesproken, en de specifieke additieve (in 4.92), temporele (in 4.93), causale (in 4.94), contrastieve (in 4.95) en conditionele (in 4.96) interpretaties worden door de context gegenereerd (bijvoorbeeld de volgorde van de segmenten of de kennis dat Chirac een liberaal is). Deze *kernbetekenis*opvatting van het connectief *and* wordt verder ook door Blakemore & Carston (2005, blz.588) verdedigd als ze tot de conclusie komen dat:

‘and’ has a minimal (truth-functional) semantics and the various ways in which the conjuncts can be understood as relating to each other, as well as the restrictions on their possible relations, are explained in terms of the pragmatics of explicit coordination.

Op dezelfde manier kunnen de verschillende gebruikswijzen van andere connectieven zoals *but*, *because*, *nevertheless*, *so* en dergelijke meer respectievelijk herleid worden tot een algemene abstracte kernbetekenis (zie Blakemore 2002; Sweetser 1990). In de volgende voorbeelden verwoordt *want* dus

²⁹Deze voorbeelden zijn overgenomen uit Mosegaard Hansen (1998).

eenzelfde betekenis maar brengt verschillende pragmatische effecten teweeg, omdat het in verschillende domeinen gebruikt wordt.

(4.97) Jan houdt van haar, **want** hij kwam terug.³⁰

(4.98) Heb je vanavond iets te doen, **want** er draait een leuke film.

Een voordeel van deze kernbetekenisopvatting van de semantische eigenschappen van connectieven is de belangrijke rol die ze aan de context laat spelen. Deze is namelijk noodzakelijk om de specifieke instantie van een connectief te kunnen interpreteren. Dit komt overeen met de hierboven aangehaalde stelling dat de betekenis van connectieven niet kan worden geïnterpreteerd zonder rekening te houden met de coherentierelatie die ze expliciet maken (zie o.a. Pander Maat & Sanders 1995).

De monoseme interpretatie van de semantiek van connectieven kan echter niet altijd probleemloos worden volgehouden. Dit is onder meer het geval met connectieven zoals *maar* dat, als intern multifunctionele talige uitdrukking, naast zijn connectieffunctie ook een verscheidenheid aan andere functies vervult in discourse. Problematisch zijn niet zozeer de gebruikswijzen van *maar* als focus- of modaal partikel. In dit geval zouden we namelijk, in navolging van Foolen (1993), van *heterosemie* kunnen spreken. Heterosemie is een specifieke vorm van polysemie in overeenstemming waarmee “two or more meanings or functions that are historically related, in the sense of deriving from the same ultimate source, are borne by reflexes of the common source element that belong in different morphosyntactic categories” (cf. Lichtenberg 1991, blz.471). Foolen (1993) past deze notie van heterosemie toe op *maar*, waardoor hij drie verschillende functies van het woord onderscheidt (focuspartikel, modaal partikel en voegwoord) die elk een aparte semantische omschrijving krijgen. Elke semantische omschrijving kan als een kern worden beschouwd voor verdere uitbreidingen, waardoor deze omschrijvingen de fundamenteen leggen waarop een breed polyseem netwerk van het woord *maar* gebouwd kan worden (Foolen 1993, zie verder ook Janssen (1995)). Dit neemt niet weg dat elke functie van *maar* volgens deze notie een eigen betekenis krijgt. In het geval van het voegwoordelijk gebruik van *maar* zou deze betekenis als een kernbetekenis kunnen worden beschouwd die met de context varieert om aanleiding te geven tot specifiekere interpretaties (zoals tegengesproken verwachting of concessie).

Problematischer voor het volhouden van een monoseme opvatting van connectieven zoals *maar* zijn de gevallen waarbij *maar* als voegwoord fungeert maar niet als connectief doordat het geen contrastieve coherentierelatie markeert. In de paragrafen 4.4 (zie ook 4.5) en 3.5 hebben we al gewezen op het gebruik van *maar* als correctiemarkeerder resp. transitie-markeer-

³⁰De vertaling van Sweetsers voorbeelden in 4.97 en 4.98 zijn overgenomen uit Pander Maat & Sanders (1995).

der. We zouden hieraan het versterkend gebruik van het voegwoord kunnen toevoegen (zie de voorbeelden 4.99 en 4.100).

(4.99) Hij is vervelend, **maar** dan ook ontzettend vervelend.

(4.100) On ne lui donne rien à faire, **mais** ce qui s'appelle rien!

Als markeerder van contrastieve coherentierelaties zou de betekenis van *maar* algemeen kunnen worden omschreven als “drukt een contrast uit”. Dit contrast zou in combinatie met de context waarin het connectief gebruikt wordt specifiekere worden geïnterpreteerd als een semantische oppositie (zie 4.101), een (epistemische) tegengesproken verwachting (zie 4.102) of als een concessie (zie voorbeeld 4.103) (zie o.a. Lagerwerf 1998; Oversteegen 1997; Spooen 1989, zie verder ook paragraaf 4.8.1).

(4.101) Vaak is hij vermoeiend, **maar** soms is hij leuk.

(4.102) Il est républicain, **mais** honnête.

(4.103) Je ne sais pas quelle paire de chaussure acheter: celles-ci sont très chics, **mais** celles-là iront avec presque tous mes vêtements.

Deze interpretatie is echter moeilijk toe te passen op de hierboven aangehaalde voorbeelden waarin *maar* eerder als discourse marker fungeert dan als connectief. Toch zijn deze gebruikswijzen van *maar* als discourse marker geen geïsoleerde gebruikswijzen. Uit het gebruik van *maar* in deze contexten kan ook een zekere notie van contrast worden afgeleid. Dit contrast vindt echter plaats op een abstracter niveau. Zo kan in het geval van het gebruik van *maar* als transitie-markeerder (of Gliederungssignal) gesteld worden dat er een contrast plaatsvindt op het niveau van de argumentatielijn, in de zin van een argumentatieve breuk tussen twee argumenten uit een betoog (zie bijvoorbeeld 4.104 en 4.105).

(4.104) Gaan ze het recht om blanco te stemmen gebruiken? **Maar** nog een belangrijke vraag is: worden de 16-jarigen verplicht om te gaan stemmen? (fragment uit het CNN)³¹

(4.105) Dit is voor ons het mooiste voorbeeld om tot een voorstelling te komen dat België wel degelijk dicht bebouwd is. **Maar** vormt dit nu werkelijk een bedreiging? (fragment uit het CNN)

Als deze interpretatie correct is, wordt de betekenisnuance van *maar* als transitie-markeerder niet opgenomen in de betekenis van *maar* als connectief maar moet het als een uitbreiding worden beschouwd van deze betekenis. Deze stelling wordt eveneens door Foolen (1993, blz.195) verdedigd die hierdoor tevens de ongeschiktheid van monoseme modellen, waarvan hij zelf

³¹Het *Corpus Nederlands door Nederlandstaligen* is een corpus argumentatieve opstellen, die door Nederlandstalige studenten (bachelor niveau) geschreven zijn in hun moedertaal. Het telt ongeveer 52.000 woorden (zie verder op blz. 174).

gebruik maakt om de betekenis van *maar* als voegwoord te beschrijven, erkent om *maar* in zijn geheel semantisch te beschrijven:

als we inderdaad het gebruik als ‘Gliederungssignal’ of discourse marker kunnen onderscheiden van het voegwoordelijk gebruik, dan ligt het voor de hand om te veronderstellen dat het voegwoordelijk gebruik primair is en dat het gebruik als discourse marker te beschouwen is als het resultaat van verdere grammatikalisering, waarin de ‘eigen betekenis’ van het voegwoord verbleekt is.

Uit deze discussie blijkt dat de vraag welke benadering het meest geschikt is om de verbanden tussen de verschillende functies van connectieven in kaart te brengen niet zomaar te beantwoorden valt. Om deze toestand te verduidelijken wordt er in de volgende twee paragrafen, die respectievelijk gewijd zijn aan causale en contrastieve connectieven, geprobeerd om voor elk connectief een eigen semantische beschrijving te geven. Omdat niet alle causale en contrastieve connectieven even complex zijn als *maar* zullen we hierbij het *methodisch minimalisme* hanteren. Dit is een spaarzame beschrijvende methode, waarvan Foolen (1993) en König (1991) (onder anderen) gebruik maken, en die omschreven kan worden als “the maintaining of a minimalist position as long as possible” (König 1991, blz.175). Met andere woorden, het is volgens het methodisch minimalisme niet nodig “meer betekenis te postuleren dan nodig lijkt om alle gebruikswijzen te kunnen ‘verklaren’ ” (Foolen 1993, blz.64).

4.7 Nederlandse causale connectieven onder de loep

In deze paragraaf wordt aandacht geschonken aan het linguïstische gedrag van Nederlandse causale connectieven en hun distributietendensen. Steunend op de beschrijving van connectieven als markeerders van coherentie-relaties, concentreren we ons op de semantische en pragmatische bijdrage van de verschillende connectieven van deze categorie. Meer bepaald zullen we voor elk connectief proberen vast te leggen in hoeverre het extern of intern multifunctioneel is, en in hoeverre zijn betekenisnuances in termen van mono- of polysemie verklaard kunnen worden.

We beginnen echter met een (bijna) exhaustieve lijst van linguïstische uitdrukkingen die als causale connectieven kunnen worden beschouwd. Tabel 4.5 geeft hun distributietendensen weer in een corpus bestaande uit krantenartikelen uit *de Volkskrant* (zes maanden uit 1997). Deze lijst is opgesteld op basis van het werk van Degand (2001) en de Algemene Nederlandse Spraakkunst (ANS; Haeseryn *et al.* (1997)). Voor elk connectief wordt aangegeven tot welke grammaticale categorie het behoort, en welk type causale relaties het markeert (voorwaarts vs. achterwaarts causale relaties; let echter op de opmerking die in dit verband gemaakt is in paragraaf 4.3.1).

Tabel 4.5: Causale connectieven: frequenties in een corpus krantenartikelen (*de Volkskrant* 1997 (2.271.700 woorden))

Connectief	Freq.	Type	Klasse	Voorbeeld
<i>omdat</i>	1897	A/V	OV	Philips wil van Grundig af omdat het verlies op verlies stapelt.
<i>want</i>	1358	A	NV	Elk jaar op 6 januari houdt de trekking van de Lotteria Italia half Italië Want half Italië doet mee aan deze mega-loterij,...
<i>dus</i>	1081	V	NV/VB	Het CSE is gesloten in het licht van het vroeger heersende Europese wapenevenwicht. Uitbreiding van de NAVO verstoort dat evenwicht. Dus willen de Russen het CSE wijzigen.
<i>daarom</i>	613	V	VB	Het zou de Europese munt zwakker maken. Arthuis heeft daarom een paar concessies moeten doen.
<i>daardoor</i>	368	V	VB	Andere artsen reageren nauwelijks op een euthanasieverzoek. Hun cliënten hebben daardoor het gevoel niet serieus te worden genomen.
<i>waardoor</i>	281	V	OV	Zij hebben geen verwarmde stalling, waardoor de ambulance ijskoud wordt.
<i>zodat</i>	275	V	OV	Verder gaat Schiphol de D-pier verbreden, zodat meer grotere toestellen kunnen worden ontvangen.
<i>dan ook</i>	214	V	VB	Zij kiezen zelf voor een druk leven. Velen realiseren zich na een tijdje dan ook dat niet alle ambities tegelijkertijd gerealiseerd kunnen worden.
<i>doordat</i>	179	A/V	OV	De sessie van gisteren begon drie uur te laat doordat Johan V. weigerde zich met een helikopter naar de rechtbank te laten vervoeren.
<i>immers</i>	144	A	VB	De actie is ook om andere redenen niet opportuun. Het primaire doel van drugsbestrijding is immers de bescherming van de volksgezondheid.
<i>namelijk</i>	122	A	VB	Belangrijker echter nog dan deze materiële rijkdom is de zeggenschap die de Vereniging over Aegon uitoefent. De club is namelijk houder van de preferente aandelen,...
<i>hierdoor</i>	77	V	VB	De Nikkei-index daalde met 549,81 punten tot 18.896. Hierdoor kwam de beursindex weer onder de grens van 19.000 punten.

A=Achterwaarts causaal connectief; V=Voorwaarts causaal connectief;

OV=Onderschikkend voegwoord; NV=Nevenschikkend voegwoord; VB=Voegwoordelijk bijwoord.

wordt op de volgende pagina vervolgd

Tabel 4.5: (vervolg)

Connectief	Freq.	Type	Klasse	Voorbeeld
<i>aangezien</i>	52	V/A	OV	De drie landen zullen streven naar duurzaam toerisme, aangezien de grote stroom toeristen negatieve effecten heeft op de natuur en het milieu.
<i>daartoe</i>	40	V	VB	De achttien eredivisieclubs werken gezamenlijk aan een nieuwe opzet van de competitie. Daartoe is een werkgroep samengesteld, die...
<i>derhalve</i>	32	V	VB	Vijftig verkeersdoden per jaar in een enkel politiedistrict is te veel, vindt justitie in Alkmaar. De automobilisten in de kop van Noord-Holland is derhalve de wacht aangezegd.
<i>opdat</i>	22	A/V	OV	Belangrijk is dat het delict uiterst precies wordt omschreven, opdat er zo min mogelijk discussie over kan ontstaan.
<i>vandaar dat</i>	22	V	OV	De uitkomst zou voor veel oudere mensen te laat kunnen komen, vandaar dat Bern nu toch, na veel aandringen, besloten lijkt tot enige spoed.
<i>daar</i>	20	A/V	OV	Het gemak waarmee de 'Novye Roesskie' - de rijke Nieuwe Russen - smakken geld uitgeven aan de opvoeding van hun kinderen, is verbluffend, vooral daar het onderwijs nog steeds gratis is in Rusland.
<i>bijgevolg</i>	4	V	VB	Het zat hem dwars dat zijn kantoor van zaterdagmiddag tot maandag dicht is en bijgevolg op maandagochtend haast onbereikbaar wegens drukte.
<i>dientengevolge</i>	2	V	VB	Er zijn wetenschappers die beweren dat de primitieve mens lippen kreeg toen hij rechtop ging lopen en dientengevolge geen goed zicht meer had op de van paringsdrift gezwollen schaamlippen van zijn vrouwtje.
<i>hiertoe</i>	1	V	VB	Kwamen zij op het idee om de Last Night of The Proms na te apen, en huurden zij hiertoe het Sportpalast in Berlijn af,...
<i>hierom</i>	1	V	VB	Zijn vroege brieven aan Staring zijn bewaard gebleven en ze zijn alleen al hierom het lezen waard.

A=Achterwaarts causaal connectief; V=Voorwaarts causaal connectief;
 OV=Onderschikkend voegwoord; NV=Nevenschikkend voegwoord; VB=Voegwoordelijk bijwoord.

Andere kandidaat-connectieven zoals *deswege*, *dewijl*, *doordien*, *naardien*, *nademaal*, *overmits*, *te dien einde* of *wijl*, die wegens hun zeer formele en/of archaische karakter niet voorkomen in het corpus, zijn in de tabel niet opgenomen. *Teneinde* is voor zijn part aan de kant gelaten omdat het een niet-finit segment inleidt. Verder levert deze corpusanalyse geen resultaat op voor *vermits*. Een waarschijnlijke verklaring hiervoor is dat dit connectief hoofdzakelijk in Vlaanderen wordt gebruikt³² en tamelijk formeel is (cf. Theissen, Gehlen & Vromans 1994, blz.328). Een laatste opmerking betreft het connectiefgebruik van *daar*, dat naast een connectiefgebruik ook een bijwoordelijk gebruik kent (als bijwoord van plaats of deel uitmakend van een voornaamwoordelijk bijwoord)³³: de 20 in de tabel aangegeven voorkomens van *daar* zijn afgeleid uit het totale aantal voorkomens (2262) op basis van de kwalitatieve analyse van een aselechte steekproef van 220 fragmenten (uit deze 220 voorbeelden zijn er twee voorkomens waarin *daar* als connectief fungeert). Op dezelfde manier zijn de in de tabel aangegeven treffers voor *dan ook*, *immers*, en *namelijk* afgeleid uit de kwalitatieve analyse van een aselechte steekproef bestaande uit de helft van het totale aantal voorkomens van deze connectieven (respectievelijk 374, 246 en 214 voorkomens)³⁴. De-

³²In haar corpusonderzoek wijst Degand (2001) namelijk op 767 voorkomens van het woord in een corpus bestaande uit *Knack*artikelen versus slechts 6 voorkomens in een corpus bestaande uit artikelen uit *NRC-Handelsblad* (zie verder ook in Haeseryn *et al.* (1997) en de Grote Van Dale (14de druk)).

³³De gebruikswijzen van *daar* als bijwoord van plaats en voornaamwoordelijk bijwoord worden respectievelijk door 4.106 en 4.107 geïllustreerd (overgenomen uit het *Volkskrant*corpus):

- (4.106) Bruno, een jonge luipaard, woont op de Afrikaanse savanne. Hij verdwaalt in een groot donker bos en ontmoet **daar** Lisa de panter.
- (4.107) Er is vastgelegd dat het totale telefoniepakket particulieren, bellen plus abonnement, jaarlijks niet meer mag stijgen dan de inflatie. PTT Telecom zit **daar** met zijn tarieven nog steeds ruim **onder**,...

³⁴Naast hun connectiefgebruik kunnen deze uitdrukkingen namelijk andere functies uitoefenen. Zo kan *dan ook* bijvoorbeeld als een modaal partikel fungeren. In dit gebruik komt het regelmatig voor in combinatie met *hoe* (zie 4.108) of *welke reden* (zie 4.109). *Immers* kan voor zijn part als een additief connectief fungeren (zie 4.110), terwijl *namelijk* ook als een cohesiemarkeerder van explicitering (vaak in combinatie met *dat*; zie 4.111) of van illustratie (zie 4.112) kan worden gebruikt. Al deze voorbeelden zijn eveneens uit het *Volkskrant*corpus overgenomen.

- (4.108) Na een politiek leven van twaalf jaar, waardoor men **hoe dan ook** gedeformeerd raakt, moet men op zoek gaan naar een baan.
- (4.109) Volgens Zembla kan in Nederland elke vrouw abortus krijgen, om **welke reden dan ook**.
- (4.110) Volgens het ministerie begrijpen de Russen ook wel dat er verschil is tussen de status van de Duitse collecties en die van Nederland, dat **immers** een bondgenoot van de Sovjet-Unie was tijdens de oorlog.
- (4.111) In het verlengde hiervan heerst nog een andere misvatting: **namelijk dat** politici er automatisch een potje van zullen maken als zij het voor het zeggen

ze analyse wijst erop dat deze linguïstische uitdrukkingen in ongeveer 57 procent van de gevallen als causale connectieven gebruikt worden³⁵.

Ook de voorkomens van *daarom*, *hierom*, *daartoe* en *hiertoe* die buiten hun connectiefgebruik ook als voornaamwoordelijke bijwoorden kunnen fungeren³⁶, zijn volledig gedesambigueerd. Uit hun oorspronkelijke 622, 2, 93 en 14 voorkomens blijven er respectievelijk 613, 1, 14 en 1 over waarin deze als connectieven fungeren. Uiteindelijk moeten van de oorspronkelijke 62 treffers van *aangezien* 10 gevallen worden afgetrokken waarin het als voltooid deelwoord gebruikt wordt³⁷. Zijn frequentie als causaal connectief kan dus tot 52 voorkomens worden teruggebracht.

Tabel 4.5 wordt in de eerste plaats ter illustratie gegeven. De bedoeling van dit proefschrift is namelijk niet om een exhaustieve beschrijving van alle causale connectieven te geven, maar veeleer om de vragen te beantwoorden hoe causale connectieven verworven worden vanuit een vreemdetaalperspectief en in hoeverre ze een impact hebben op het begrijpen van teksten in een vreemde taal. In wat volgt, wordt de nadruk gelegd op een bespreking van de semantische en pragmatische eigenschappen van de causale connectieven die in onze experimenten gemanipuleerd zijn, d.i. *omdat*, *want*, *dus*, *daarom*, *daardoor*, *doordat* en *aangezien*. Het gaat hierbij niet om een kwalitatief cor-

krijgen op monetair gebied. Die stelling werd op 17 januari op deze pagina verdedigd door Mike Ackermans.

- (4.112) Sociale binding levert per definitie scheiding op, **namelijk** van al degenen, die niet het bepaalde groepsonderscheidende kenmerk bezitten.

³⁵Opvallend is dat deze resultaten in strijd zijn met de resultaten van Degand (2001) waarin het gebruik van deze uitdrukkingen als causale connectieven op 16% (*dan ook*), 28% (*immers*) en 18% (*namelijk*) van hun totale voorkomens geschat wordt.

³⁶Zoals in de volgende *Volkskrant*voorbeelden:

- (4.113) Dienstbaarheid wordt van oudsher gezien als een typisch vrouwelijke eigenschap, die wortelt in de genen, dan wel is aangeleerd in de opvoeding. Maar als de economie **daarom** vraagt, meent Van Doorne, zullen vrouwen én mannen zich moeten aanpassen.
- (4.114) Voor biograaf Robert Polito moet het een godsgeschenk zijn geweest dat Thompson in een aantal boeken en verhalen zijn eigen leven tamelijk gedetailleerd - en lang niet altijd geromantiseerd - vastlegde. **Daartoe** behoorden titels als "An Alcoholic Looks at Himself".
- (4.115) China wil 25 Hongkongse wetten veranderen. Het voornemen **hiertoe** was al in oktober 1995 bekendgemaakt,...
- (4.116) Later, tijdens het "phone in"-kwartiertje, maakt een luisteraar zich **hierom** erg boos.

³⁷Zoals in het volgende voorbeeld:

- (4.117) Vrouwen die een baan hebben van minder dan 20 uur per week zijn dus in verscheidene opzichten de pineut. Ze worden op hun werk niet voor vol **aangezien**, en thuis wordt hen verweten dat ze niet meer de aandacht geven die het gezin gewend was.

pusonderzoek van deze connectieven, maar om een bespreking van hoe hun verschillende betekenisnuances verklaard worden in naslagwerken (meer bepaald de ANS en De Grote Van Dale, 13de druk) en in de literatuur (zie o.a. Degand 1998a; 2001; Degand & Pander Maat 2003; Pander Maat & Degand 2001; Pander Maat & Sanders 1995; 2000; 2001; Pit *et al.* 1997; Pit 2003). De verschillende causale connectieven worden per frequentie gerangschikt in dalende volgorde.

4.7.1 *Omdat*

Omdat is het frequentste causale connectief. Het behoort tot de syntactische klasse van onderschikkende voegwoorden. Het wordt als een achterwaarts causaal connectief gekarakteriseerd, ook al kan het ook in voorwaarts causale relaties voorkomen (zie paragraaf 4.3.1). Als achterwaarts causaal connectief leidt *omdat* een oorzaak in. In de Grote Van Dale (14de druk) (Den Boon, Geeraerts & Van Der Sijs 2005) wordt *omdat* als een onderschikkend voegwoord van causaliteit omschreven en krijgt het twee betekenisonderdelen: het eerste definieert *omdat* als “om reden dat” en slaat op zijn functie om een bijzin van reden in te leiden (zie voorbeeld 4.118); volgens het tweede betekenisonderdeel is *omdat* synoniem met *doordat* en leidt een bijzin van oorzaak in (zie voorbeeld 4.119). De ANS bevestigt deze omschrijving van *omdat* en stelt eveneens dat het zowel redengevend als oorzaakaanduidend is.

(4.118) Hij is niet komen opdagen, **omdat** het regende.³⁸

(4.119) Dat komt **omdat** we te laat vertrokken zijn.

De scalaire benaderingen van Pit *et al.* (1997); Pit (2003) of van Degand & Pander Maat (2003) verfijnen deze tweeledige beschrijving van *omdat* door op fijnere conceptuele nuances van het connectief te wijzen. In hun respectievelijke taxonomieën neemt *omdat* een middenpositie in. In Pit (2003) wordt het omschreven als subjectiever dan *doordat* maar als objectiever dan *want* en *aangezien*. Pit (2003) stelt dat *omdat* een causale relatie inleidt waarin de causale participant (d.i. degene die verantwoordelijk is voor het leggen van het causale verband) een agensfunctie vervult. Op basis hiervan concludeert ze dat *omdat* eerder volitioneel en epistemisch causale relaties codeert. Op dezelfde manier observeren Degand & Pander Maat (2003) dat *omdat* een zekere graad van sprekerbetrokkenheid codeert (een hogere graad van sprekerbetrokkenheid dan *doordat* maar een lagere graad dan *want* of *aangezien*) en eerder combineerbaar is met causale relaties die een in de wereld observeerbare causaliteit weerspiegelen. Uit hun corpusanalyse van 50 *omdat*-fragmenten blijkt dat het connectief bij voorkeur epistemisch en volitioneel causale relaties uitdrukt (in respectievelijk 40% en 32% van

³⁸Beide voorbeelden zijn overgenomen uit De Grote Van Dale, 14de druk.

de gevallen), wat de observaties van Pit (2003) bevestigt. Daarnaast laten Degand & Pander Maat (2003) zien dat *omdat* ook in niet-volitioneel en niet-causaal epistemische causale contexten voorkomt (in respectievelijk 20% en 8% van de gevallen). In het verlengde hiervan moet *omdat* in termen van de indeling van discourse operators van Redeker (1992; 2006) als een semantisch en retorisch connectief worden beschouwd (zie voorbeeld 4.120 waarin het volgens Redeker als semantisch connectief fungeert). Van sequentiële gebruikswijzen van *omdat* is er echter geen sprake.

(4.120)

Maar iedereen weet,
dat de Rus het juist gedaan heeft,
omdat het daar in dat land economisch zo'n grote
puinhoop is.

Wat uit deze bespreking naar voren komt, is dat *omdat* een vorm van oorzaak aanduidt. Welke precieze vorm deze oorzaak aanneemt (d.i. een oorzaak in een (niet-)volitioneel causale relaties, of een reden in een epistemisch causale relatie), wordt door de context bepaald. De bijdrage van het connectief zelf varieert daarentegen niet. Op basis hiervan stellen we dat *omdat* een monoseme linguïstische uitdrukking is die extern multifunctioneel fungeert.

4.7.2 *Want*

Want is volgens de ANS een causaliteit aanduidend nevenschikkend voegwoord. Meer bepaald drukt het een vorm van reden uit en wordt daarom, net als *omdat*, als een achterwaarts causaal connectief beschouwd. In de Grote Van Dale (14de druk) (Den Boon *et al.* 2005) wordt deze vorm van reden op twee verschillende manieren weergegeven: ten eerste wordt gesuggerend dat *want* twee zinnen met elkaar verbindt “waarvan de eerste wordt verantwoord als taaluiting” (“ik zeg dit omdat...”; zie voorbeeld 4.121). Op een soortgelijke manier kan de eerste zin van een *want*-fragment verantwoord worden wat de inhoud betreft, terwijl “de tweede zin [...] de verklaring [geeft] van de situatie in de eerste”. De eerste betekenis van *want* is volgens de Grote Van Dale dus om ofwel een stelling in het eerste segment van de causale relatie ofwel het eerste segment in zijn geheel als taaluiting te verantwoorden. De Grote Van Dale onderscheidt verder een tweede betekenis van *want*, die zich voordoet “bij nevenschikking van twee woorden (vooral adjectieven) of woordgroepen, waardoor de toekenning van een bepaalde hoedanigheid wordt gemotiveerd op grond van een andere” (zie de voorbeelden 4.123 en 4.124). Conceptueel gezien verschilt deze betekenisnuance echter weinig van de eerste aangegeven definitie: in dit geval markeert *want* wel degelijk ook een relatie tussen een bepaalde

stelling in het eerste segment die ondersteund wordt door een door *want* ingeleid argument in het tweede segment. Wat wel varieert, is de aard van de segmenten op het linguïstische oppervlakteniveau: (deel)zinnen in het geval van de eerste betekenis en adjectieven of woordgroepen in het geval van de tweede. Deze adjectieven of woordgroepen maken echter deel uit van elliptische zinnen: op het oppervlakteniveau zijn deze zinnen niet volledig, maar deze geven conceptueel gezien, net als volledige zinnen, aanleiding tot een volledige propositie. Om deze redenen acht ik het onderscheid tussen deze twee betekenisnuances overbodig.

(4.121) Zorg voor je zusje, **want** jij bent de oudste.³⁹

(4.122) Rushdie is niet op zijn kamer, **want** er brand geen licht.

(4.123) Een belangrijk kunstenaar, **want** een groot vernieuwer.

(4.124) Goede, **want** dure sigaren.

In de ANS staat de verantwoordingsfunctie van *want* ook centraal:

het voegwoord *want* verbindt taalelementen waarvan het tweede het eerste verklaart of verantwoordt. De verklaring of verantwoording die het tweede element bevat, kan bestaan in het noemen van een motief, een reden, een oorzaak, enz. voor wat in het eerste lid wordt omschreven. (Haeseryn *et al.* 1997, paragraaf 26.4.1.1.)

Net als in de eerste definitie van *want* in de Grote Van Dale wordt in de ANS ook een onderscheid gemaakt tussen twee typen verantwoording: aan de ene kant kan het eerste lid (d.i. het eerste segment) als uitspraak worden verantwoord (zie voorbeeld 4.125); aan de andere kant kan het eerste lid worden verantwoord wat de zinsinhoud betreft (zie voorbeeld 4.126). Volgens de ANS komt het gebruik van *want* om een uitspraak in haar geheel te verantwoorden hoofdzakelijk in gesproken taal voor.

(4.125) Waar en wanneer ben je geboren? **Want** ik moet dit formulier invullen.⁴⁰

(4.126) Chamberlain ging naar München, **want** hij wilde onderhandelen met de Nazi's.

In de ANS wordt uiteindelijk ook aangegeven dat *want* ofwel zinnen ofwel constituenten met elkaar kan verbinden. Deze nuance wordt echter tot de vormeigenschappen van het voegwoord gerekend en niet tot zijn betekenis-eigenschappen, wat de hierboven gegeven interpretatie bevestigt.

In overeenstemming met de betekenisbeschrijving van *want* in de Grote Van Dale en de ANS stellen Degand & Pander Maat (2003) en Pit (2003)

³⁹Deze vier voorbeelden zijn uit de Grote Van Dale 14de druk overgenomen.

⁴⁰Deze voorbeelden zijn uit de ANS overgenomen.

dat *want*, onder de achterwaarts causale connectieven, respectievelijk de hoogste graad van sprekerbetrokkenheid en van subjectiviteit codeert. Uit hun analyse van 50 *want*-fragmenten blijkt dat *want* hoofdzakelijk in epistemische contexten voorkomt (in 76% van de gevallen, verdeeld over causaal en niet-causaal epistemische relaties), waarin het een bepaalde stelling motiveert. Epistemische relaties staan hoger op de sprekerbetrokkenheid schaal omdat ze de meningen van een concluderende protagonist weergeven die de spreker (grotendeels) deelt. Verder observeren Degand & Pander Maat (2003) dat *want* het enige achterwaarts causale connectief is dat compatibel is met conversationele relaties (in 8% van de gevallen). In deze contexten wordt een taalhandeling in haar geheel aan de hand van *want* verantwoord. Conversationele relaties staan het hoogst op de sprekerbetrokkenheid schaal omdat de spreker per definitie met de causale protagonist overeenkomt (zie voorbeeld 4.128) (zie verder ook Degand 1998a).

(4.127) De temperatuur zal waarschijnlijk stijgen, **want** de zon schijnt.⁴¹

(4.128) Laten we in de tuin gaan eten, **want** de zon schijnt.

In termen van Redekers model kan *want* als een retorisch connectief worden gedefinieerd, aangezien het intentionele verbanden tussen tekstuitingen aangeeft. Daarnaast wijst Redeker (1992) op een sequentieel gebruik van *want* als transitie-markeerder, dat noch in de Grote Van Dale, noch in de ANS onderstreept wordt. In dit geval fungeert *want* meer bepaald als een markeerder van uitweidingen of van achtergrondinformatie (zie voorbeeld 4.129). De grens tussen uitweiding en achtergrondinformatie is echter niet altijd makkelijk vast te leggen. Dit is onder meer het geval in voorbeeld 4.129. De lezer/hoorder moet beslissen in hoeverre ze de door *want* ingeleide informatie overbodig of noodzakelijk acht. In deze context kan *want* niet als een connectief worden beschouwd omdat het geen causale coherentierelatie markeert tussen twee tekstsegmenten. De oorspronkelijke notie van verantwoording die met *want* gepaard gaat, is in dit geval toch enigszins terug te vinden, maar op een abstracter niveau. We zouden kunnen stellen dat de spreker in dit geval aan de hand van *want* het feit verantwoordt dat hij (al dan niet noodzakelijke) informatie toevoegt aan de centrale informatie. In dit opzicht zou dit gebruik van *want* semantisch gezien als een uitbreiding van zijn connectiefgebruik kunnen worden beschouwd.

(4.129)

En eh die kwam uit België.⁴²

En d'r waren- dat was een Belgische vluchteling,

want in de oorlog,

in de eerste wereldoorlog,

⁴¹Deze voorbeelden zijn overgenomen uit Evers-Vermeul (2005).

⁴²Overgenomen uit Redeker (1992, blz.56).

kwamen er allemaal vluchtelingen uit België,
 en die g/ kwamen dan in Zeeland,
 en zochten daar werk.

Samenvattend kunnen twee gebruikswijzen van *want* van elkaar worden onderscheiden: aan de ene kant kan *want* als achterwaarts causaal connectief fungeren en aan de andere kant als transitie markerder. Als connectief drukt *want* een verantwoording uit. In dit geval bepaalt de context of deze verantwoording op de inhoud van het eerste segment slaat of op het segment in zijn geheel als taaluiting. In dit opzicht kan het connectief *want* als extern multifunctioneel worden geacht. Als transitie markerder leidt *want* een uitweiding of achtergrondinformatie in. Door dit onderscheid tussen deze twee voornaamste gebruikswijzen kan *want* verder ook als een intern multifunctionele uitdrukking worden beschouwd (connectiefgebruik vs. gebruik als discourse marker). Op basis hiervan kan *want* semantisch gezien aan de hand van een polyseem netwerk worden omschreven, waarin de verantwoordingsbetekenis van het connectief centraal staat en het gebruik als transitie markerder daaruit afgeleid wordt.

4.7.3 *Dus*

In de Grote Van Dale (14de druk) (Den Boon *et al.* 2005) krijgt *dus* drie verschillende lemmata: naast een onafhankelijke opname van het gebruik van *dus* als aaneenschakelend voegwoord (in de zin van “op deze wijze”; zie voorbeeld 4.130) wordt een verder onderscheid gemaakt tussen het gebruik van *dus* als nevenschikkend voegwoord (zie de voorbeelden 4.131 en 4.132) en zijn gebruik als voegwoordelijk bijwoord (zie voorbeeld 4.133). Uit deze drie lemmata komen hoofdzakelijk de laatste twee in aanmerking voor de discussie van het connectief *dus* die ons hier bezighoudt.

(4.130) **Dus** sprak de held.⁴³

(4.131) Er brandt geen licht, **dus** Jasperina is niet thuis.

(4.132) Deze driehoek is gelijkzijdig, **dus** de hoeken zijn zestig graden.
 [voegwoord]

(4.133) Deze driehoek is gelijkzijdig, **dus** zijn de hoeken (de hoeken zijn **dus**)
 zestig graden. [bijwoord]

(4.134) **Dus**, ik kan op je rekenen.

Als voegwoord drukt *dus* een gevolgaanduidende nevenschikking uit (“blijkens het voorgaande”, “met als gevolg dat”). Net als voor *want* kan het door *dus* uitgedrukte gevolg op de inhoud van het tweede segment betrekking

⁴³Deze vijf voorbeelden zijn uit de Grote Van Dale 14de druk overgenomen.

hebben (zie voorbeeld 4.132) of op het tweede segment in zijn geheel als taaluiting (zie voorbeeld 4.131). Naast deze gevolgd aanduidende betekenis kan het voegwoord *dus* volgens de Grote Van Dale ook een conclusie inleiden (zie voorbeeld 4.134). Als voegwoordelijk bijwoord leidt *dus* volgens de Grote Van Dale een gevolgtrekking in (“blijkens het voorgaande”). Merkwaardig genoeg wordt hetzelfde voorbeeld aangegeven als in de beschrijving van het voegwoord *dus* (vergelijk voorbeeld 4.132 met voorbeeld 4.133), waaruit geconcludeerd kan worden dat het onderscheid tussen beide gebruikswijzen van *dus* (voegwoord vs. bijwoord) zich niet op het semantische vlak bevindt maar uitsluitend op het syntagmatische niveau. Deze stelling wordt door de ANS bevestigd:

behalve het voegwoord *dus* bestaat ook het voegwoordelijk bijwoord *dus*. Deze woorden onderscheiden zich niet semantisch, maar wel syntactisch van elkaar. Het voegwoordelijk bijwoord *dus* kan op verschillende plaatsen in de zin voorkomen; staat het op de eerste zinsplaats, dan veroorzaakt het (anders dan het voegwoord *dus*) inversie van onderwerp en persoonsvorm (Haeseryn *et al.* 1997, paragraaf 26.5.1.1.).

Ten slotte verwijst de Grote Van Dale naar een tweede betekenisnuance van het voegwoordelijk bijwoord *dus*, in overeenstemming waarmee het als stoplap fungeert met een samenvattende of expletieve functie (zie respectievelijk de voorbeelden 4.135 en 4.136). De Grote Van Dale voegt hieraan toe dat dit gebruik van *dus* als stoplap eerder typerend is voor “slordige spreektaal”.

(4.135) (Kunt u zwemmen?) Ik **dus** niet.

(4.136) Hij zei **dus**, dat hij dat **dus** wel even zou doen, **dus**.

Zoals hierboven gesuggereerd, deelt *dus* conceptueel gezien een aantal gemeenschappelijke punten met *want*, behalve dat het als voorwaarts causaal connectief fungeert. In de bespreking van *dus* in de ANS wordt er van deze overeenkomst uitgegaan:

de betekenisverhouding tussen de leden is de omgekeerde van die bij nevenschikkingen met *want*. Heel dikwijls is een nevenschikking met *want* dan ook in een nevenschikking met *dus* te veranderen door verwisseling van de beide leden (Haeseryn *et al.* 1997, paragraaf 26.5.1.1.).

Dit standpunt wordt er vervolgens geïllustreerd aan de hand van de volgende twee voorbeelden:

(4.137) Ik blijf maar thuis, **want** ik voel me niet lekker.

(4.138) Ik voel me niet lekker, **dus** ik blijf maar thuis.

De basis voor deze aangehaalde gelijkenis tussen *want* en *dus* in de ANS is het feit dat *dus*, net als *want*, hoofdzakelijk twee soorten nevenschikkingen aangeeft: “die waarvan het tweede lid als uitspraak [d.i. als taalhandeling, jp] een gevolg is van wat in het eerste lid wordt genoemd” (zie voorbeeld 4.139); en “die waarvan het tweede lid inhoudelijk als een gevolg van het eerste lid te beschouwen is” (zie voorbeeld 4.140). Daarnaast stelt de ANS dat het door *dus* ingeleide segment gevolgaanduidend kan zijn ten opzichte van de context of de situatie (zie voorbeeld 4.141). Strikt genomen kan dit gebruik van *dus* niet gelijk worden gesteld met een connectiefgebruik omdat het geen causale coherentierelatie expliciet maakt tussen twee tekstsegmenten. In dit geval legt *dus* een causaal verband tussen een uit de context afgeleide propositie en een uit de tekst (of discourse) afgeleide propositie. In dit proefschrift worden dit soort pragmatische relaties niet als coherentierelaties beschouwd.

(4.139) Ik moet dit formulier invullen. **Dus** waar en wanneer ben je geboren?

(4.140) Chamberlain wilde onderhandelen met de Nazi's, **dus** hij ging naar München.

(4.141) **Dus** jij bent de oudste dochter van Theo.

De overeenkomst tussen *want* en *dus* weerspiegelt zich ook in de scalaire benaderingen van Pander Maat & Degand (2001) en van Pander Maat & Sanders (2001). Net als *want* onder de achterwaarts causale connectieven codeert *dus*, onder de voorwaarts causale connectieven, de hoogste graad van sprekerbetrokkenheid. Praktisch gezien komt het grotendeels voor in (causaal en niet-causaal) epistemische relaties (in 80% van de gevallen; zie voorbeeld 4.143) en in conversationele relaties van het tweede type (d.i. parafaseren en samenvatten (8% van de gevallen); zie respectievelijk de voorbeelden 4.145 en 4.146). Daarnaast wordt *dus* ook gebruikt in volitionele contexten (in 12% van de gevallen; zie voorbeeld 4.142). Ook Pander Maat & Sanders (2001) wijzen erop dat *dus* voornamelijk in epistemische contexten voorkomt (zie voorbeeld 4.143) en dat het daarnaast ook volitionele (zie voorbeeld 4.142) en conversationele relaties kan markeren. Op basis hiervan suggereren ze dat het de kleinste afstand codeert tussen de causale protagonist en de spreker, en dus de hoogste graad van subjectiviteit. In epistemische contexten is de nuance tussen gevolg en conclusie vaak moeilijk te onderscheiden (zie voorbeeld 4.144).

(4.142) Ze had een paar gedichten naar Maatstaf gestuurd, en daarover was hij laaiend enthousiast geweest - vond haar poëzie meteen af. **Dus** hij schreef haar meteen of ze nog meer had, en dat werd toen die bundel.⁴⁴

⁴⁴De voorbeelden 4.142 t.e.m. 4.144 zijn overgenomen uit Pander Maat & Sanders (2001).

- (4.143) Drugs verwoesten mensenlevens, **dus** moeten drugs strafrechtelijk bestreden worden.
- (4.144) Het punt is echter dat de verdachten die schuld juist met klem ontkennen en daarom bij het hof hoger beroep hebben aangetekend tegen hun veroordeling bij de rechtbank. Die straf is **dus** nog niet definitief.
- (4.145) Afhankelijk van het soort schip en het vaargebied ben je tussen de drie en zeven maanden van huis. Daar moet je wel tegen kunnen. Na een reis krijg je ongeveer de helft van je vaartijd verlof. **Dus** na zes maanden varen krijg je drie maanden verlof.⁴⁵ [*parafrase*]
- (4.146) In de gezondheidszorg wordt gebruik gemaakt van zogenaamde ioniserende stralen. Met behulp van die stralen kan een diagnose gesteld worden. Denk maar aan röntgenfoto's van een beenbreuk. Ioniserende stralen kunnen ook voor therapie gebruikt worden, in dat geval spreken we van 'bestraling'.
Kankerpatiënten bijvoorbeeld kunnen bestraald worden met het doel een tumor af te breken. Ioniserende stralen worden **dus** op twee manieren toegepast. Er zijn in verband hiermee ook twee soorten radiologisch laboranten: de radiodiagnostisch laborant en de radiotherapeutisch laborant. [*samenvatting*]

Volgens Redeker (1992) fungeert *dus* als retorisch connectief en sequentiële markeerder. Tot zijn sequentiële functies rekent ze zijn vermogen om een ongerelateerd onderwerp, een uitweiding, een parafrase of een commentaar in te leiden. Redeker suggereert verder ook dat *dus* het einde van een tussensegment (zie voorbeeld 4.147) of het hervatten na een tussensegment (zie voorbeeld 4.148) expliciet kan maken. Voorbeeld 4.147 illustreert dat deze verschillende functies van *dus* in sommige gevallen kunnen overlappen: in dit geval markeert *dus* zowel het einde van een tussensegment als een parafrase.

- (4.147)
- a. Het verhaal draait op de moord op een assistant district attorney,
 - b. een officier van justitie **dus**,
 - c. in een grote stad in het midden-westen.
- (4.148)
- a. Maar! we hadden een huisnaaister.
 - b. En die noemden we Mietje.
 - c. Maar we noemden geloof ik iedereen Mietje, toen in die tijd hoor,
 - d. waarom dat weet ik niet.
 - e. Maar goed,
 - f. dat was ook een Mietje **dus**.

⁴⁵De voorbeelden 4.145 en 4.146 zijn overgenomen uit Pander Maat & Sanders (1995).

Samenvattend kan gesteld worden dat het connectief *dus* een centrale gevolgaanduidende betekenis heeft. Dit gevolg kan verschillende vormen aannemen naargelang van de context waarin het voorkomt (volitioneel gevolg, epistemische conclusie, het tweede lid is inhoudelijk een gevolg, het tweede lid is als taaluiting een gevolg). Hierdoor kan *dus* als een extern multifunctioneel connectief worden beschouwd. Rond deze centrale betekenis kunnen een aantal satellietgebruikswijzen worden onderscheiden. Het gebruik van *dus* in conversationele contexten bijvoorbeeld, waarin het eerder parafrazen of samenvattingen inleidt, en waarin *dus* mijns inziens niet meer in de eerste plaats causaal fungeert, maar eerder structurerend. Een teken hiervan is dat *dus* in voorbeeld 4.145 zonder coherentieprobleem door *met andere woorden* zou kunnen worden vervangen. Verbonden aan dit gebruik van *dus* als parafrase en samenvattingsmarkeerder is zijn segmentatiefunctie als sequentiële markeerder van einde van tussensegmenten of van hervatten na een tussensegment. Een argument hiervoor is dat *dus*, als het bijvoorbeeld een samenvatting aangeeft, op een globaler discoursniveau fungeert dan als gevolgaanduidend connectief. Deze voorbeelden suggereren dat *dus* naast sporen van externe multifunctionaliteit eveneens blijkt geeft van interne multifunctionaliteit. Dit spoort ons aan om de betekenis van *dus* eerder in termen van een polyseem netwerk in kaart te brengen. Zijn gevolgaanduidende betekenis zou hierin centraal staan, en zijn parafrase- en samenvattingsbetekenis zou hieruit afgeleid kunnen worden. Het gebruik van *dus* als segmentatiemarkeerder zou als een verdere uitbreiding van zijn parafrase en samenvattingsbetekenis kunnen worden beschouwd. Uiteindelijk zou het gebruik van *dus* als stoplap dat in Van Dale typerend wordt geacht voor slordige spreektaal (zie de voorbeelden 4.135 en 4.136) als een verdere uitbreiding van zijn discoursestructureerende functie als segmentatiemarkeerder (meer bepaald markeerder van einde van tussensegmenten en van hervatten na tussensegment). Dit zijn maar een paar algemene voorstellen in verband met de vraag hoe een polyseem netwerk van de betekenis van *dus* eruit zou kunnen zien. De bedoeling van dit proefschrift ligt namelijk niet bij een precieze beschrijving van de semantiek van dit connectief.

4.7.4 *Daarom*

Daarom is een bijwoord dat ofwel een voornaamwoordelijke ofwel een voegwoordelijke functie heeft. Als voornaamwoordelijk bijwoord betekent het “om het genoemde” (zie voorbeeld 4.149). Als voegwoordelijk bijwoord krijgt *daarom* in de Grote Van Dale (14de druk) (Den Boon *et al.* 2005) twee aparte betekenisnuances. In het eerste geval betekent het “om die reden” (zie voorbeeld 4.150) en fungeert het als voorwaarts causaal connectief. In het tweede geval is *daarom* synoniem met “evenwel” of “nochtans niet” (zie voorbeeld 4.151) en zou het als contrastief connectief moeten worden beschouwd.

(4.149) Het pak en het papier **daarom**.

(4.150) Hij wil het niet hebben, **daarom** doe ik het juist.

(4.151) Ik weet dat het niet goed is, maar ik kan het **daarom** niet laten.

Merkwaardig genoeg wordt deze tweede (contrastieve) betekenisnuance van voegwoordelijk *daarom* in de vakliteratuur onbesproken gelaten. Zelfs in de ANS blijft deze onvermeld. De vraag kan daarom worden gesteld in hoeverre deze onafhankelijke betekenis van *daarom* gerechtvaardigd is. Om deze vraag te kunnen beantwoorden, heb ik de voorkomens van *daarom* in het Volkskrantcorpus van dichterbij bekeken. Hieruit blijkt dat negen uit de 613 treffers waarin *daarom* als voegwoordelijk bijwoord fungeert, in hetzelfde soort context worden gebruikt als voorbeeld 4.151. Een eerste observatie is dus dat dit gebruik van *daarom* verre van frequent is (1,46% van de gevallen). De negen geïdentificeerde gevallen worden hieronder aangegeven:

(4.152) Nog priller, maar **daarom** niet minder serieus, is het plan om de stad Utrecht te verrijken met een “Dick Bruna”-huis.

(4.153) In vrijwel symmetrische, maar **daarom** nog niet geheel gelijkwaardige positie begaat Zwart een ernstige misslag.

(4.154) De uitwerking van Valentino’s dood op het volk is misschien begrijpelijk, maar **daarom** toch niet minder verbijsterend.

(4.155) Het gehoorzaamt aan wetten die weliswaar afwijken van wat ons vertrouwd is, maar ons **daarom** niet minder rechtvaardig voorkomen.

(4.156) Niet in de eerste plaats als onderhandelaar of bemiddelaar aan tafel, maar **daarom** niet minder politiek.

(4.157) In hoeverre Kok de visies van zijn rechterhand in spe deelt, is onbekend. Wel is het artikel van Geelhoed tekenend voor de geleidelijke - zelden expliciet uitgesproken, maar **daarom** niet minder vergaande - evolutie van het denken over Europa binnen de beleidsbepalende Nederlandse elite.

(4.158) Het verhaal is al even oud als het dochttertje (vier jaar), maar **daarom** niet per se gelogen.

(4.159) Onverwacht, maar **daarom** niet minder indrukwekkend, wierp Ids Postma zich op als de nieuwe ster van de vierkamp.

(4.160) Een manmoedig, maar **daarom** niet minder zinloos staaltje van voluntarisme: ik wil niet dat het regent, dus per definitie regent het niet.

Opvallend is dat *daarom* in zijn door de Grote Van Dale gesuggereerde contrastieve betekenis, altijd in dezelfde contextuele configuratie verschijnt, namelijk , *maar daarom niet + adjectief*. Het feit dat *daarom* altijd in combinatie met *maar* voorkomt, doet de vraag rijzen of de contrastieve betekenis van het fragment niet eerder door *maar* wordt gedragen dan door *daarom*.

De contrastieve fragmenten die hier besproken worden, vertonen een zekere gelijkenis met de contrastieve coherentierelaties die als (epistemische) tegengesproken verwachtingen werden gedefinieerd. Deze coherentierelaties zijn in termen van de taxonomie van Sanders *et al.* (1992) negatief causale relaties, waarin een uit het eerste segment afgeleide verwachting in het tweede segment tegengesproken wordt. Op dezelfde manier kunnen we in voorbeeld 4.151 op basis van het eerste segment verwachten dat als iemand weet dat iets niet goed is, hij het vervolgens niet doet. Deze interpretatie wordt echter van de hand gewezen in het daaropvolgende segment. Steunend hierop zou gesteld kunnen worden dat *maar*, samen met de negatie, het negatieve aspect van deze coherentierelatie aangeeft, terwijl *daarom* op het causale aspect van de relatie zou wijzen. De vaste structuur , *maar daarom niet* zou dan iets betekenen in de trant van “de stelling in het eerste segment betekent nog lang niet dat de stelling in het tweede segment niet het geval is” of “de stelling in het eerste segment is geen voldoende reden om de stelling in het tweede segment als irrelevant te beschouwen”. Deze omschrijving komt enigszins overeen met de definitie van deze voorgestelde contrastieve betekenis van *daarom* in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* die luidt als “om de opgegeven reden nog (niet)”. Deze interpretatie wordt verder ondersteund door het feit dat het weglaten van *maar* in de voorbeelden 4.152 t.e.m. 4.160 de contrastieve betekenis van het fragment doet verdwijnen en tegelijk zijn interpretatie bemoeilijkt.

Al met al wordt in dit proefschrift de stelling verdedigd dat het door de Grote Van Dale gesuggereerde contrastieve gebruik van *daarom* semantisch gezien niet hoeft te worden onderscheiden van zijn causale betekenis. Met andere woorden, we gaan ervan uit dat *daarom* als connectief, synchronisch gezien, uitsluitend causaal wordt gebruikt.⁴⁶

In de scalaire benadering van Pander Maat & Degand (2001) neemt *daarom* een middenpositie in: het codeert een hogere graad van sprekerbetrokkenheid dan *daardoor*, maar een lagere dan *dus*. Dit wordt door Pander Maat & Sanders (2001) bevestigd als ze stellen dat *daarom* een grotere afstand codeert tussen de spreker en de causale protagonist dan *dus* (dit betekent anders gezegd dat *daarom* minder subjectief is dan *dus* maar subjectiever is dan *daardoor*). Praktisch gezien komt *daarom* hoofdzakelijk voor in volitioneel causale contexten, waarin het een bepaalde reden voor een stelling of

⁴⁶diachronisch gezien wil ik het bestaan van deze contrastieve nuance van *daarom* niet in twijfel trekken. In het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* wordt deze contrastieve nuance van *daarom* bijvoorbeeld geïllustreerd aan de hand van een uit een gedicht van P.C. Hooft overgenomen voorbeeld, waarin *daarom* wel degelijk contrastief lijkt te functioneren zonder begeleid te worden door *maar*.

(4.161) Vaert wel schoone gelt. . . , Al schey ick van dy, met droevisch schreyen, Mijn hart en can daerom van u niet scheyen. [HOOFT, Ged. 2, 273]

Mijn stelling is dat deze contrastieve betekenisnuance van *daarom* verdrongen wordt door zijn algemene causale betekenis en dat deze daardoor steeds meer aan het verdwijnen is.

een handeling inleidt (zie voorbeeld 4.162), en in epistemisch causale contexten, waarin het eerder een conclusie van de causale protagonist aangeeft (zie voorbeeld 4.163). Redeker (1992; 2006) vermeldt voor haar part geen sequentieel gebruik van het connectief.

- (4.162) Verwacht wordt dat bij het vullen van het GVI-bestand veel dubbelmeldingen naar boven komen. Omdat er nog geen manier is ontwikkeld om legitieme dubbelmeldingen te scheiden van die waaraan een luchtje zit, zal de verwerking van al die signalen veel tijd kosten. De bedrijfsverenigingen hebben **daarom** afgesproken deze samenloopsignalen niet te onderzoeken.⁴⁷
- (4.163) De hond kwispelt zijn staart, en niet andersom. Zo ook functioneert de NAVO omdat de lidstaten politiek willen samenwerken, doch landen werken politiek niet samen vanwege het bondgenootschap. Van de topconferentie in Brussel valt **daarom** weinig te verwachten.

Samenvattend drukt *daarom* als connectief een reden uit. De precieze vorm van deze reden varieert met de context (volitionele reden of epistemische conclusie). Hierdoor kan *daarom* als extern multifunctioneel worden beschouwd. Naast zijn connectiefgebruik (of zijn gebruik als voegwoordelijk bijwoord) kan *daarom* ook als voornaamwoordelijk bijwoord gebruikt worden, in de zin van “om het genoemde”. Intuïtief zou ik zeggen dat beide gebruikswijzen van het woord diachronisch gezien waarschijnlijk met elkaar verwant zijn, waardoor de betekenis van *daarom* in zijn geheel beter aan de hand van een polyseem netwerk omschreven zou moeten worden. Echter, als er alleen rekening wordt gehouden met het connectiefgebruik van *daarom*, kan worden gesteld dat *daarom* monoseem is.

4.7.5 *Daardoor*

Net als voor *daarom* wordt er in de Grote Van Dale (14de druk) (Den Boon *et al.* 2005) gewezen op twee bijwoordelijke gebruikswijzen van *daardoor*. Aan de ene kant komt het als voornaamwoordelijk bijwoord voor, aan de andere kant als voegwoordelijk bijwoord. Als voornaamwoordelijk bijwoord krijgt het in het woordenboek twee definities: in de eerste betekent het “door dat, door die zaak” (in de betekenis van ruimte of beweging; zie de voorbeelden 4.164 en 4.165); in de tweede wordt het omschreven als oorzaak-aanduidend (zie voorbeeld 4.166). Als voegwoordelijk bijwoord betekent het volgens de Grote Van Dale eveneens “door dat”. Verwarrend is dat *daardoor* als voegwoordelijk bijwoord dezelfde omschrijving krijgt als de bewegingsbetekenis van zijn voornaamwoordelijk gebruik. Ik neem echter aan dat de betekenis van het voorzetsel *door* anders is in de beschrijving van het voornaamwoordelijk bijwoord dan in die van het voegwoordelijk bijwoord:

⁴⁷Beide voorbeelden zijn overgenomen uit Pander Maat & Sanders (1995, blz.357).

terwijl er in het eerste geval gealludeerd wordt op zijn bewegingsbetekenis, wordt er in het tweede geval de nadruk gelegd op zijn causale betekenis. Ook eigenaardig is het feit dat de causale betekenis van *daardoor* in de beschrijving van zijn voornaamwoordelijk gebruik onderstreept wordt, terwijl deze vrij impliciet wordt uitgedrukt in de beschrijving van zijn voegwoordelijk gebruik. Het is verder de vraag wat het verschil is tussen het oorzaak-aanduidend gebruik van *daardoor* als voornaamwoordelijk bijwoord en zijn oorzaak-aanduidend gebruik als voegwoordelijk bijwoord. Niet alleen semantisch maar ook op het oppervlakteniveau lijkt dit onderscheid moeilijk vol te houden. Een laatste opmerking in verband met de beschrijving van *daardoor* in de Grote Van Dale betreft zijn omschrijving als oorzaak-aanduidend, terwijl we het als een voorwaarts causaal connectief hebben geïdentificeerd dat een gevolg inleidt. Deze op het eerste gezicht tegengestelde interpretaties zijn mijns inziens echter niet incompatibel. Door zijn oorspronkelijke voornaamwoordelijke betekenis wijst *daardoor* wel degelijk terug naar een voorafgaande oorzaak (dankzij de anaforische functie van *daar*). Door naar een oorzaak terug te wijzen kondigt *daardoor* tegelijk een daaropvolgend gevolg aan. Vandaar dat het in de literatuur doorgaans vaker erkend wordt als gevolg-aanduidend (zie o.a. Pander Maat & Degand 2001; Pander Maat & Sanders 1995; 2001).

(4.164) Die tocht komt **daardoor**.

(4.165) Zie je dat gat? **Daardoor** is hij weggevlucht.

(4.166) **Daardoor** werd hij ziek.

(4.167) Hij werd ziek, **daardoor** kon hij niet komen.

Als voorwaarts causaal connectief wordt *daardoor* unaniem omschreven als markeerder van inhoudelijk niet-volitionele relaties (zie o.a. Pander Maat & Degand 2001; Pander Maat & Sanders 1995; 2001). Dit betekent dat het een in de wereld observeerbaar gevolg inleidt dat niet beïnvloed wordt door de interventie van een causale participant (zie voorbeeld 4.168). *Daardoor* codeert bijgevolg onder de voorwaarts causale connectieven de laagste graad van subjectiviteit (zie Pander Maat & Sanders 1995; 2001) en van spreker-betrokkenheid (zie Pander Maat & Degand 2001). Andere gebruikswijzen van het connectief worden verder niet vermeld in de literatuur.

(4.168) Een campagne in de VS duurt in de eerste plaats zeer lang. Een kandidaat dient eerst de voorverkiezingen te winnen voordat hij officieel wordt gekandideerd. Een presidentiële campagne duurt **daardoor** al gauw anderhalf jaar.⁴⁸

Als connectief komt *daardoor* zo goed als uitsluitend voor in inhoudelijk niet-volitionele relaties voor. Hierdoor kan het als een monofunctionele

⁴⁸Dit voorbeeld is overgenomen uit Pander Maat & Sanders (2001).

uitdrukking worden beschouwd. In het verlengde hiervan kan de betekenis van *daardoor* aan de hand van een monoseem model worden beschreven in overeenstemming waarmee *daardoor* een in de wereld observeerbaar gevolg inleidt. De vraag in hoeverre het voornaamwoordelijk en het voegwoordelijk gebruik diachronisch met elkaar verbonden kunnen worden, en in hoeverre *daardoor* in zijn geheel niet beter aan de hand van een polyseem netwerk verantwoord zou kunnen worden, valt buiten het bereik van deze bespreking.

4.7.6 *Doordat*

Doordat is, net als *omdat*, een onderschikkend voegwoord van causaliteit, dat een bijzin inleidt die een oorzaak uitdrukt (zie voorbeeld 4.169). Het werd daarom in paragraaf 4.2 als een achterwaarts causaal connectief gedefinieerd (ook al kan het ook net als *omdat* in voorwaartse volgorde voorkomen (zie paragraaf 4.2)).

(4.169) Het geschut bleef steken, **doordat** de bodem geheel doorweekt was.

(4.170) De rector had besloten de school tijdens de morgenpauze te sluiten, **doordat** het verbod was overtreden. [*uitgesloten*]

(4.171) Deze schuld was ontstaan **doordat** de voetbalclub al jarenlang geen vermakelijkheidsbelasting betaald had.

Net als *daardoor* komt *doordat* zo goed als uitsluitend voor in inhoudelijk niet-volitionele relaties (zie Degand & Pander Maat 2003; Pit *et al.* 1997; Pit 2003, zie de voorbeelden 4.169 en 4.171), waardoor het onder de achterwaarts causale connectieven de laagste graad van subjectiviteit (zie Pit *et al.* 1997; Pit 2003) en van sprekerbetrokkenheid codeert (zie Degand & Pander Maat 2003). Dit gebruik van *doordat* in inhoudelijk niet-volitionele contexten wordt in de ANS indirect onderstreept als er gesteld wordt dat “*doordat* [...] niet gebruikt [kan] worden voor zinnen die duidelijk redengevend zijn” (Haeseryn *et al.* 1997, paragraaf 10.3.4.).

Omdat *doordat* alleen in inhoudelijk niet-volitionele contexten voorkomt, wordt het als een monofunctionele uitdrukking beschouwd, waarvan de betekenis in termen van een monoseem model omschreven kan worden.

4.7.7 *Aangezien*

Aangezien wordt in de Grote Van Dale (14de druk) (Den Boon *et al.* 2005) eveneens als een onderschikkend voegwoord van causaliteit beschouwd dat een redengevende bijzin inleidt (zie voorbeeld 4.172). De redengevende functie van *aangezien* wordt ook in de ANS erkend, en geïllustreerd aan de hand van de oppositie tussen de voorbeelden 4.173 en 4.174. Als redengevende markeerder werd *aangezien* in paragraaf 4.2 als een achterwaarts causaal connectief omschreven, (ook al blijkt het vaker in voorwaartse volgorde te verschijnen, zie de verklaring hiervoor in paragraaf 4.2).

(4.172) Het geschut bleef steken, **aangezien** de bodem geheel doorweekt was.

(4.173) De rector had besloten de school tijdens de morgenpauze te sluiten, **aangezien** het verbod was overtreden.

(4.174) Deze schuld was ontstaan **aangezien** de voetbalclub al jarenlang geen vermakelijkheidsbelasting betaald had.[*twijfelachtig*]

In de scalaire benadering van Degand & Pander Maat (2003) wordt *aangezien* omschreven als een achterwaarts causaal connectief dat een aanzienlijke graad van sprekerbetrokkenheid codeert. Op de sprekerbetrokkenheidschaal situeert het zich meer bepaald tussen *omdat* en *want* in. In hun corpusanalyses observeren Degand & Pander Maat (2003) dat *aangezien* in 80% van de gevallen in epistemische contexten voorkomt (respectievelijk 52% van de gevallen in causaal epistemische relaties en 28% in niet-causaal epistemische relaties) en 16% van de gevallen in volitioneel causale contexten. Op basis hiervan concluderen ze dat *aangezien* een hogere graad van sprekerbetrokkenheid codeert dan *omdat* waarvan het gebruik op een gelijkere manier verdeeld wordt over de niet-volitionele (20% van de gevallen), volitionele (32% van de gevallen) en epistemische contexten (48% van de gevallen). In tegenstelling tot *want* blijkt *aangezien* uiteindelijk minder geschikt te zijn voor conversationele contexten (vergelijk de voorbeelden 4.175 en 4.176 respectievelijk met de voorbeelden 4.177 en 4.178). Daarom stellen Degand & Pander Maat (2003) dat *aangezien* een lagere graad van sprekerbetrokkenheid codeert dan *want*.

(4.175) ? Kom onmiddellijk naar binnen, **aangezien** het regent.⁴⁹

(4.176) ? Wat doe je vanavond, **aangezien** er een leuke film draait.

(4.177) Kom onmiddellijk naar binnen, **want** het regent.

(4.178) Wat doe je vanavond, **want** er draait een leuke film.

Naast zijn connectiefgebruik worden er in de literatuur geen andere gebruikswijzen van *aangezien* aangegeven. Het kan dus als een monoseem connectief worden beschouwd dat blijk geeft van externe multifunctionaliteit. Zijn oorspronkelijke redengevende betekenis kan namelijk aanleiding geven tot specifiekere nuances naargelang van de context waarin het gebruikt wordt (volitionele vs. epistemische redenen).

4.8 Nederlandse contrastieve connectieven onder de loep

In deze paragraaf wordt gefocust op het gebruik van contrastieve connectieven in het Nederlands. Het is net als voor de bespreking van de causale

⁴⁹De voorbeelden 4.175 en 4.176 zijn overgenomen uit Degand & Pander Maat (2003).

connectieven de bedoeling om de semantische en pragmatische eigenschappen van de afzonderlijke contrastieve connectieven die in onze experimenten gemanipuleerd worden, in kaart te brengen. Meer bepaald zullen we voor elk connectief proberen vast te leggen in hoeverre het extern of intern multifunctioneel is, en in hoeverre zijn betekenisnuances in termen van mono- of polysemie verklaard kunnen worden.

Net als voor de bespreking van causale connectieven begint deze paragraaf met een frequentieanalyse van contrastieve connectieven. Tabel 4.6 geeft een (bijna) exhaustieve lijst van contrastieve connectieven die opgesteld is op basis van het werk van Pander Maat (1998; 2002) en de ANS (Haeseryn *et al.* 1997). De frequenties van deze connectieven zijn in het *Volkscrant*corpus opgezocht. De aangegeven voorbeelden zijn uit het corpus overgenomen.

Andere kandidaat-connectieven die wegens hun archaische en/of formele aard niet voorkomen in het *Volkscrant*corpus zijn in de tabel niet opgenomen. Tot deze categorie horen connectieven als *desniettegenstaande*, *desniettemin*, *niettegenstaande* en *nochtans*⁵⁰. Linguïstische uitdrukkingen die naast een connectiefgebruik ook als modaal of focuspartikel kunnen fungeren zijn gedesambigueerd. De cijfers in de tabel geven de frequentie van hun connectiefgebruik weer of een schatting daarvan. Het zoeken naar het contrastieve connectief *al* heeft bijvoorbeeld in totaal 4599 treffers gegenereerd (*al* kent naast zijn connectiefgebruik ook een voornaamwoordelijk⁵¹ en een bijwoordelijk gebruik⁵²). De schatting van het aantal voorkomens waarin het als connectief fungeert, is in verschillende stappen vastgelegd. Ten eerste werden de gebruikswijzen van *al* in combinatie met een bijwoord (*ook al*, *zelfs al*) afgetrokken van het totale aantal voorkomens. Dit reduceerde het totale aantal *al*-voorkomens tot 4335. Er werd daarna gekeken naar de gebruikswijzen van *al* aan het begin van de zin (d.i. *Al* met hoofdletter, ‘; *al*’ en ‘, *al*’). Dit leverde 332 treffers op, waarvan 65 als connectieven geïdentificeerd werden. Op basis van de overblijvende 4003 treffers van *al* werd een aselechte steekproef van 400 items gevormd. Uit de kwalitatieve analyse van deze steekproef bleek dat *al* in 23 gevallen als connectief ge-

⁵⁰Het feit dat *nochtans* niet voorkomt in het *Volkscrant*corpus heeft ermee te maken dat dit connectief vooral in Vlaanderen gangbaar is (zie bijvoorbeeld in Lamiroy & Van Belle 1995, zie verder ook in Theissen *et al.* (1994)).

⁵¹Zoals in het volgende voorbeeld:

(4.179) Ik erken **al** de kracht van dit bewijs. (overgenomen uit De Grote Van Dale, 13de druk)

⁵²Zoals in de volgende voorbeelden:

(4.180) Die dame moet **al** heel intelligent zijn geweest. (overgenomen uit De Grote Van Dale, 13de druk)

(4.181) Daar is de man **al**. (overgenomen uit De Grote Van Dale, 13de druk)

Tabel 4.6: Contrastieve connectieven: frequenties in een corpus krantenartikelen (*de Volkskrant* 1997 (2.271.700 woorden))

Connectief	Freq.	Klasse	Voorbeeld
<i>Maar</i>	10035	NV	Eerst vormt het beestje nog een extra zorg, maar geleidelijk aan wordt het ontspanning.
<i>Echter</i>	978	VB	De geruchten over goudverkopen door centrale banken hebben de prijs de afgelopen dagen al fors onder druk gezet. Handelaren sluiten echter niet uit dat er andere factoren spelen die de goudprijs onder druk hebben gezet.
<i>Toch</i>	808	VB	Feminisering van hun identiteit is voor de meeste mannen een waar schrikbeeld, meent Smelik. Toch bespeurt ze dat het machobeeld voorzichtig begint te kantelen.
<i>Terwijl</i>	483	OV	De Britten trekken van nature samen op met de Verenigde Staten, terwijl de rest van Europa vaak een andere richting op gaat.
<i>Hoewel</i>	308	OV	Formateur Maccanico nam zich voor een rechts-links-kabinet te vormen dat de hervormingen moest gaan aanpakken, hoewel niemand voor zo'n paarsachtig gezelschap had gestemd.
<i>Al</i>	295	VB	Zelfs de Nederlandse Spoorwegen zie je verwoede pogingen doen zich dat gedachtengoed eigen, te maken. Al lukt dat nog niet zozeer.
<i>Weliswaar...</i> <i>maar...</i>	185	VB+NV	Weliswaar stokten omzet, winst en volume voor het eerst in jaren, maar begin 1996 zag de situatie er aanzienlijk zorgelijker uit.
<i>Maar toch</i>	183	NV+VB	Het is geen nieuwe techniek die zij gebruikt, maar toch slaagt zij erin haar werk een eigen, feestelijk gezicht te geven.
<i>Ook al</i>	102	OV	Ook al is er een tunnel, de Britten vinden nog steeds dat ze op een eiland leven waar niet zomaar iedereen mag komen.
<i>Niettemin</i>	93	VB	Het Stedelijk Museum in de hoofdstad ontving vorig jaar 475.000 bezoekers, iets minder dan in 1995. De directie toont zich niettemin tevreden,...
<i>Desondanks</i>	75	VB	Ook in de vier grote steden was de werkloosheid vorig jaar lager dan in 1995. Desondanks blijft de werkloosheid daar hoog vergeleken met de rest van het land.

OV=Onderschikkend voegwoord; NV=Nevenschikkend voegwoord; VB=Voegwoordelijk bijwoord.

wordt op de volgende pagina vervolgd

Tabel 4.6: (vervolg)

Connectief	Freq.	Klasse	Voorbeeld
<i>Daarentegen</i>	74	VB	Schaatsende ondervraagden bleken de sport te waarderen om de gezelligheid, de ontspanning en het buiten-zijn. De Nederlandse schaatser moet daarentegen niks hebben van koude tenen en zere voeten.
<i>Integendeel</i>	42	VB	Van den Nieuwenhuizen had geen voordeel gehad aan zijn transacties. Integendeel , hij had er eerder geld op verloren.
<i>Zelfs als</i>	39	OV	Zelfs als deze uitverkoop van eenderde van de omzet zijn beslag krijgt, moet Boonstra meer doen.
<i>Zelfs al</i>	10	VB	Maar de Koreanen onderhandelen onderling nog druk met elkaar over de mogelijkheden, zelfs al zeggen de curatoren van Fokker dat die onderhandelingen feitelijk niet meer bestaan.
<i>Zij het dat</i>	10	OV	Deze nieuwe wet geldt voor alle bedrijven in Nederland, zij het dat er voor piepkleine bedrijven een bagatel-criterium bestaat, en dat de Europese Commissie het heft in handen neemt bij hele grote, grensoverschrijdende gevallen.
<i>Desalniettemin</i>	9	VB	Woordvoester M. Rijersma van de Arbeidsinspectie laat weten dat Scientology inderdaad de Wet op het minimumloon ontduikt. Desalniettemin kan de Arbeidsinspectie niet ingrijpen.
<i>Alhoewel</i>	3	OV	Alhoewel van origine een baselinespeler kwam Moya verhoudingsgewijs zeer vaak naar het net. . .

OV=Onderschikkend voegwoord; NV=Nevenschikkend voegwoord; VB=Voegwoordelijk bijwoord.

bruikt werd. Deze resultaten werden geëxtrapoleerd, en er werd dus gesteld dat uit de 4003 voorkomens van *al* 230 als connectief konden worden beschouwd. Aan deze 230 voorkomens werden de 65 connectiefgebruikswijzen van *al* aan het begin van de zin toegevoegd, waardoor het totale aantal gebruikswijzen van *al* als connectief op 295 gevallen werd geëvalueerd.

Andere contrastieve connectieven, zoals *ook al*, *zelfs als*, *zelfs al* en *toch*, die naast hun connectiefgebruik ook als modale partikels of in bijwoordelijke combinaties kunnen worden gebruikt⁵³, zijn op een directere manier gedesambigueerd. Alle oorspronkelijke voorkomens van *ook al* (246), *zelfs als* (43) en *zelfs al* (18) werden geanalyseerd. Hieruit bleek dat deze uitdrukkingen als connectieven werden gebruikt in respectievelijk 102, 39 en 10 gevallen.

De kwantitatieve analyse van *toch* leverde 1652 treffers op. Hiervan werden 183 gevallen afgetrokken waarbij *toch* in combinatie met *maar* verschijnt (*maar toch...*). Van de overblijvende 1469 treffers werd een kwart kwalitatief gedesambigueerd (367 treffers). Hieruit bleek dat 202 gebruikswijzen van *toch* als connectieven geïdentificeerd konden worden. Het totale aantal gebruikswijzen van *toch* als connectief werd vervolgens op 808 gevallen geëvalueerd.

Ook *terwijl* moest een desambigueerfase ondergaan. Dit connectief kan namelijk zowel temporeel (meer bepaald als markeerder van gelijktijdigheid, zie de voorbeelden 4.186 en 4.187) als contrastief worden gebruikt (zie de voorbeelden 4.188 en 4.189), terwijl er in een aantal ambigue gevallen moeilijk uit te maken valt welke interpretatie de bovenhand krijgt (zie de voorbeelden 4.190 en 4.191). In totaal leverde de kwantitatieve analyse van *terwijl* 619 treffers op. Uit een kwalitatieve analyse van een aselechte steekproef van 100 voorkomens van het connectief bleek dat het in 50 gevallen contrastief werd gebruikt en in 22 gevallen temporeel, terwijl beide interpretaties mogelijk waren in 28 gevallen. In tabel 4.6 werd uitsluitend rekening gehouden met de contrastieve en ambigue gevallen om een schatting van de frequentie van het gebruik van *terwijl* als contrastief connectief vast te kunnen leggen. Zijn gebruik als contrastief connectief werd vervolgens op 483 gevallen geëvalueerd.

⁵³Zie in de volgende voorbeelden:

- (4.182) In Lissabon ontmoet hij Alex, een jonge Braziliaanse vrouw die daar als serveerster werkt en samenwoont met een verslaafde trompettist, die **ook al** aan de smokkel is.
- (4.183) De afgelopen weken openbaarden zich al meer tekenen van onzekerheid. Zo werd ze tijdens een recente training **zelfs al** eens op Nederlandse klipschaatsen gesignaleerd.
- (4.184) Kennis is tenslotte macht; dat geldt **zelfs als** nooit tevoren.
- (4.185) Zo maakt mevrouw Meijer zich zorgen over haar zelfgebakken cake. ‘Zou ze niet **toch** te weinig rozijnen genomen hebben?’

- (4.186) Nu houd ik mijn verhaal **terwijl** de olifanten dartelen en de papegaaien krijten.
- (4.187) De man is aangehouden. De verdachte werkte in vier verzorgingstehuizen. Hij stal duizenden guldens uit de portemonnees van ouderen **terwijl** hij hen hielp op de wc.
- (4.188) Bovendien had de rechtbank de ontvoering, verkrachting en beroving beschouwd als één feit, **terwijl** dat volgens het hof meerdere feiten zijn.
- (4.189) Het betreft slechts enkele (vier of vijf) dames uit adellijke kring die zich hiervoor beijveren, **terwijl** de adel in Nederland circa tienduizend leden omvat.
- (4.190) Opel zag zijn marktaandeel teruglopen tot 13,7 procent, **terwijl** VW dankzij de nieuwe Polo juist oplom tot 13,5 procent.
- (4.191) Koolmonoxidegas dat onderin wordt gevormd, kan daardoor gemakkelijk naar boven, **terwijl** gesmolten slak en ruwijzer naar beneden kan stromen.

Ten slotte is ook het gebruik van *maar* gedesambigüeerd. Deze desambigüering van *maar* houdt verschillende stappen in. Het zoekproces in het corpus leverde 11631 voorkomens. In een eerste desambigüeerfase is het aantal *maar* dat aan het begin van de zin stond (4015) van het totaal afgetrokken. Er werd van uitgegaan dat dit gebruik van *maar* als een uitsluitend connectiefgebruik aangemerkt kon worden. Er werden echter in een latere fase ook voorkomens van *maar liefst* (11) en *maar weinig*(1) in initiële positie gevonden. Dit brengt het aantal initiële *maar* terug tot 4003 voorkomens, die als connectiefgebruikswijzen werden bestempeld (zie echter paragraaf 4.8.1). Op basis van de overblijvende 7616 voorkomens werd gezocht naar typische partikelgebruikswijzen van het woord zoals *maar eens*, *zeg maar* of *toch maar*. De kwantitatieve details van dit zoekproces worden in de bijlagen weergegeven (zie Bijlage A). Deze analyse leverde 1208 partikelgebruikswijzen van *maar*. Van de overblijvende treffers (6408) zijn een kwart (1602) kwalitatief geanalyseerd. Uit deze analyse bleek *maar* 94 keer als een partikel gebruikt te worden en 1508 keer als een connectief. Als deze resultaten geëxtrapoleerd worden, kan het gebruik van *maar* midden in de zin als connectief en partikel respectievelijk op 6032 en 376 voorkomens geschat worden. Globaal genomen wijzen de resultaten erop dat *maar* in het *Volkskrant* corpus in 86,28% van de gevallen een connectiefunctie vervult en in 13,72% van de gevallen een partikelfunctie. Tabel 4.7 geeft een overzicht van de verschillende desambigüeerfases van *maar*.

In wat volgt, worden de semantische en pragmatische eigenschappen van de connectieven die in onze experimenten gemanipuleerd worden afzonderlijk besproken, d.i. *maar*, *echter*, *toch*, *hoewel*, *ook al*, *desondanks*, *daarentegen*. Net als dat het geval is geweest bij de bespreking van causale connectieven, wordt deze bespreking op een aantal naslagwerken (Grote Van Dale, ANS)

Tabel 4.7: Distributietendensen van *maar* in een corpus krantenartikelen (*de Volkskrant*, 2.271.700 woorden)

Maar	Frequentie	
<i>Maar</i> (totaal)	11631	100%
‘ <i>Maar</i> ’ (connectief)	4003	34,42%
‘ <i>Maar</i> ’ (partikel)	12	0,10%
‘ <i>maar</i> ’ (connectief)	6032 (1508*4)	51,86%
‘ <i>maar</i> ’ (partikel)	1584	13,62%
modale uitdrukkingen	1208	10,38%
kwalitatieve analyse	376 (94*4)	3,23%
Connectiefgebruik	10035	86,28%
Partikelgebruik	1596	13,72%

en op de vakliteratuur gebaseerd (zie o.a. Lagerwerf 1998; Oversteegen 1997; Pander Maat 1998; Spooren 1989). De verschillende connectieven worden per frequentie gerangschikt in dalende volgorde.

4.8.1 *Maar*

Maar is verreweg het meest frequente Nederlandse contrastieve connectief, maar ook verreweg het meest complexe, zoals meermaals gesuggereerd in dit proefschrift (zie verder ook Foolen 1993). Als voegwoord krijgt *maar* in de Grote Van Dale (14de druk) (Den Boon *et al.* 2005) zeven verschillende betekenissen. Zo kan het respectievelijk zuivere (zie voorbeeld 4.192) en vervangende tegenstellingen (zie voorbeeld 4.193) uitdrukken (zie verder ook Foolen 1993, dit komt overeen met wat we het gebruik van *maar* als correctiemarkeerder hebben genoemd). Daarnaast kan *maar* ook distantiërende tegenstellingen uitdrukken. De Grote Van Dale onderscheidt twee soorten distantiërende tegenstellingen van elkaar: in het eerste type drukt het eerste lid van de nevenschikking een toegeving t.o.v. het tweede lid (zie de voorbeelden 4.194 en 4.195), terwijl het tweede lid van de nevenschikking in het tweede type distantiërende tegenstellingen een aanvulling bevat van het eerste lid (zie voorbeeld 4.196). De Grote Van Dale wijst er verder op dat *maar* in contexten kan worden gebruikt waarin het eerste lid van de nevenschikking als taaluiting tegengesteld wordt aan het tweede lid. In

deze contexten “[doet] de spreker [...] een mededeling en zegt vervolgens iets wat een tegenstelling vormt met het doen van die mededeling.” (zie voorbeeld 4.198). Uiteindelijk wordt in het woordenboek gesuggereerd dat *maar* een tegenstelling kan aangeven tussen de zin die het inleidt en de “gedachtegang, de context of de situatie”. In dit geval wordt *maar* gebruikt ofwel “om een betoog af te sluiten of een nieuw onderwerp aan te snijden” (zie voorbeeld 4.199) ofwel om “verbazing of afkeuring” uit te drukken (zie voorbeeld 4.200).

Naast zijn voegwoordelijk gebruik krijgt *maar* in het woordenboek een aparte omschrijving als bijwoord van modaliteit. Onder dit lemma worden gebruikswijzen van *maar* gecategoriseerd waarin *maar* als focus- of modaal partikel fungeert (zie respectievelijk de voorbeelden 4.201 en 4.202; zie verder ook Foolen 1993).

- (4.192) Soms doet hij vervelend, **maar** soms kan hij erg lief zijn.⁵⁴
- (4.193) Geen woorden **maar** daden.
- (4.194) Ze hebben ogen **maar** zien niet.
- (4.195) Zij hebben weliswaar gelijk, **maar** ze krijgen het toch niet.
- (4.196) Piet verdient (niet alleen) te weinig, **maar** bovendien geeft hij veel te veel uit.
- (4.197) Hij is ziek, **maar** heel erg ziek.
- (4.198) Vraag het haar, **maar** ik twijfel of ze het zal toestaan.
- (4.199) **Maar** nu eerst iets anders.
- (4.200) **Maar** wie we daar hebben!
- (4.201) Het is **maar** een kind.
- (4.202) Was hij **maar** hier.

In de ANS worden deze verschillende gebruikswijzen van het voegwoord *maar* eveneens besproken. Volgens de ANS heeft *maar* een centrale tegenstellende betekenis. Naargelang van de context neemt deze tegenstellende betekenis eerder de vorm aan van een verdelende tegenstelling (zie voorbeeld 4.192), een vervangende tegenstelling (zie voorbeeld 4.193) of van een distantiërende tegenstelling. Binnen het gebruik van *maar* in distantiërende tegenstellingen wordt er in de ANS net als in de Grote Van Dale een onderscheid gemaakt tussen gevallen waarin het eerste lid als een toegeving kan worden beschouwd t.o.v. het tweede lid (zie de voorbeelden 4.194, 4.195 en 4.203) en gevallen waarin het tweede lid als een aanvulling van het eerste lid fungeert (zie de voorbeelden 4.196 en 4.204). Naast deze gewone

⁵⁴Deze voorbeelden zijn overgenomen uit de Grote Van Dale 14de druk.

gebruikswijzen van het voegwoord, waarin *maar* een tegenstelling uitdrukt ten opzichte van de inhoud van de leden van de nevenschikking, wijst de ANS er verder op dat het tweede lid een tegenstelling kan vormen met het eerste als uitspraak of taaluiting (zie de voorbeelden 4.198 en 4.205). Uiteindelijk suggereert de ANS net als de Grote Van Dale dat de door *maar* ingeleide zin direct kan aansluiten op de context of de situatie. In deze contexten kan *maar* ofwel een betoog afsluiten of een nieuw onderwerp aankondigen (zie de voorbeelden 4.199 en 4.206) ofwel een verbazing of een afkeuring uitdrukken (zie de voorbeelden 4.200 en 4.207).

- (4.203) Dit proefschrift is interessant, **maar** over de wetenschappelijke waarde ervan heb ik toch mijn twijfels.⁵⁵
- (4.204) Zoals je zegt is het boek fraai uitgegeven, **maar** het is bovendien een interessant boek.
- (4.205) Kom maar binnen, **maar** ik kan je niet garanderen dat hij er is.
- (4.206) (...) **Maar** hier moeten we het bij laten.
- (4.207) **Maar** dat kun je toch niet zeggen!

In de literatuur over contrastieve connectieven en coherentierelaties worden drie soorten tegenstellingen van elkaar onderscheiden, te weten semantische opposities, tegengesproken verwachtingen en concessies (zie paragraaf 4.4). In semantische opposities houdt de tegenstelling tussen verschillende onderwerpen of eenheden, waaraan tegengestelde eigenschappen worden toegekend. Dit soort tegenstellingen komt overeen met wat de Grote Van Dale en de ANS respectievelijk zuivere en verdelende tegenstellingen noemen. Tegengesproken verwachtingen worden voor hun part gekenmerkt door een onderliggende causale implicatie waarvan het consequent genegeerd wordt (zie paragraaf 4.4). Volgens Lagerwerf (1998) kunnen tegengesproken verwachtingen in de drie door Sweetser (1990) aangegeven discoursedomeinen voorkomen (d.i. het inhoudelijke, het epistemische of het conversatieve domein). Op basis hiervan kunnen wat de Grote Van Dale en de ANS distantieerende tegenstellingen noemen als instanties van tegengesproken verwachtingen worden beschouwd. Distantieerende tegenstellingen kunnen zowel in het inhoudelijke als in het epistemische domein voorkomen: in het eerste geval wordt een causaal verband genegeerd dat in de wereld observeerbaar is (bv. “als iemand ogen heeft, kunnen we verwachten dat hij ziet”) en in het tweede geval wordt een mogelijke logische conclusie door de spreker tegengesteld (“als een proefschrift interessant is, kun je verwachten dat het ook wetenschappelijk waardevol is”; of “als iemand te weinig verdient, kun je verwachten dat hij niet te veel uitgeeft”). Gebruikswijzen van *maar* waarin het tweede lid een tegenstelling vormt met het eerste als taalhandeling kunnen als conversatieve tegengesproken verwachtingen worden beschouwd,

⁵⁵Deze voorbeelden zijn uit de ANS overgenomen.

waarin er aangegeven wordt dat de uitgevoerde taalhandeling overbodig is (“als iemand iets zegt, kun je verwachten dat het het zeggen waard is”). Afhankelijk van de context kunnen epistemische en conversationele tegengesproken verwachtingen ook als concessies worden geïnterpreteerd, waarin één van de segmenten van de coherentierelatie een argument voor, en het andere segment een argument tegen een uit de (al dan niet) linguïstische context afleidbaar standpunt uitdrukt. Voorbeeld 4.203 zou bijvoorbeeld kunnen aansluiten op een vraag als “Zullen we voor dit proefschrift een hoog cijfer geven?”. In dit geval zou het eerste segment van de contrastieve relatie inderdaad voor een hoog cijfer pleiten, terwijl het tweede segment dit standpunt zou nuanceren. Dit wijst nogmaals op de kleine afstand tussen tegengesproken verwachtingen en concessies (zie verder ook paragraaf 4.4).

Een ander interessant geval is het gebruik van *maar* in voorbeeld 4.197. Dit soort gebruikswijzen van *maar* worden in de Grote Van Dale als specifieke instanties beschouwd van distantiërende tegenstellingen waarin het tweede lid een aanvulling bevat op het eerste. Dit is echter niet het geval in de ANS, waarin zulke voorbeelden niet aan de orde komen. In het verlengde van onze redenering zouden we dit soort tegenstellingen als tegengesproken verwachtingen kunnen beschouwen. In overeenstemming met deze interpretatie zou het tweede lid van de tegenstelling als een contrastieve stelling kunnen worden beschouwd ten opzichte van een door de hoorder/lezer getrokken conclusie die het gevolg van de inhoud van het eerste lid zou verzwakken. Met andere woorden, het eerste lid van de tegenstelling in voorbeeld 4.197 (“Hij is ziek”) zou bij de hoorder/lezer een gedachtegang kunnen activeren waarbij zij tot een conclusie komt in de trant van “het zal wel beter gaan”. Deze mogelijke conclusie van de hoorder/lezer wordt echter meteen tegengesproken door het tweede lid van de tegenstelling dat door *maar* wordt ingeleid (“maar heel erg ziek”). Ook al is deze interpretatie wel degelijk mogelijk, deze blijft tegelijk ook zeer hypothetisch. De assumptie dat als iemand ziek is, het sowieso beter met hem zal gaan, ligt minder voor de hand dan de causale verbanden die aan tegengesproken verwachtingen meestal ten grondslag liggen. Het causale verband berust in dit geval niet op een causale redenering van de spreker, maar op een veronderstelde (causale) redenering van de hoorder/lezer. Met andere woorden, deze contrastieve interpretatie kan niet uit de segmenten zelf worden afgeleid. De vraag kan bovendien worden gesteld of we in dit geval wel degelijk te maken hebben met een contrastieve relatie. Wat in het tweede deel van de nevenschikking ingeleid wordt, wat de Grote Van Dale als aanvulling beschouwt op het eerste deel, fungeert namelijk eerder als een bevestiging of een versterking van wat er in het eerste deel van de nevenschikking gesteld wordt. Conceptueel gezien kan er uit dit fragment slechts één propositie worden afgeleid, namelijk dat “X erg ziek is”. Daardoor kan er geen contrastieve coherentierelatie bestaan tussen twee proposities die afgeleid zouden zijn uit tekstsegmenten. Daarom zien we het in deze contexten gebruikte *maar* als een versterkingsmarkeerder

eerder dan als een contrastief connectief.

In paragraaf 4.4 hebben we gesteld dat wat de ANS, de Grote Van Dale en Foolen (1993) als vervangende tegenstellingen (zie voorbeeld 4.193) beschouwen om soortgelijke redenen niet als contrastieve coherentierelaties konden worden beschouwd. *Maar* werd in deze gevallen eerder als een correctiemarkeerder omschreven. Opvallend genoeg poneert Foolen (1993, blz.125) dat *niet alleen . . . maar ook*-constructies als een subtype van vervangende tegenstellingen moeten worden beschouwd, terwijl die in de Grote Van Dale en in de ANS als distantiërende tegenstellingen waarin het tweede lid van de nevenschikking een aanvulling vormt op het eerste worden gedefinieerd:

als subtype van het vervangend tegenstellend verband moeten we de *niet alleen . . . maar ook*-constructie onderscheiden, die vaak retorisch gebruikt wordt: er wordt gedaan alsof wellicht aangenomen wordt dat alleen X het geval zou zijn. Die aanname wordt als onakseptabel van de hand gewezen in het eerste conjunkt en gekorrigeerd in het tweede conjunkt. *Ook* logenstraft het wellicht bestaande idee dat alleen X.”

Een belangrijk verschil tussen vervangende tegenstellingen en *niet alleen . . . maar ook*-constructies is echter dat er in dit laatste geval twee verschillende tekstsegmenten te onderscheiden zijn die elk aanleiding geven tot onafhankelijke proposities die de spreker als tegengesteld voorstelt, terwijl er uit een vervangende tegenstelling slechts één propositie kan worden afgeleid. Praktisch gezien kan *maar* in de *niet alleen . . . maar ook*-constructie wel degelijk als een contrastief connectief worden beschouwd, maar niet in het geval van vervangende tegenstellingen, waar het als correctiemarkeerder fungeert.

Omdat *maar* in de gevallen waarin het direct aansluit op de context of situatie ook geen verband legt tussen uit de tekst afleidbare proposities, wordt het in deze gevallen ook niet als een connectief beschouwd. Het gebruik van *maar* in deze context om een betoog af te sluiten of een nieuw onderwerp aan te snijden komt overeen met wat Redeker (1992; 2006) het sequentiële gebruik als transitie markerder identificeert of wat Foolen (1993) het gebruik als ‘Gliederungssignal’ noemt (cf. het Mietje-voorbeeld uit Redeker (1992)). In de gevallen waarin *maar* direct op de context of de situatie aansluit om een verbazing of een afkeuring in te leiden zullen we het gemakshalve als een verbazingsmarkeerder omschrijven. Volgens de ANS komt dit gebruik van *maar* zo goed als uitsluitend in gesproken taal voor. De kans is dus klein dat we dit gebruik van *maar* als verbazingsmarkeerder aantreffen in onze corpusanalyses.

Samenvattend kunnen we stellen dat het voegwoord *maar* als connectief én als discourse marker gebruikt kan worden. Als contrastief connectief kan het semantische opposities, (inhoudelijke, epistemische en conversationele)

tegensproken verwachtingen en concessies expliciet maken. In de terminologie van de Grote Van Dale en van de ANS betekent dit dat *maar* in zuivere (of verdelende) en distantiërende tegenstellingen, en ook in tegenstellingen tussen het eerste lid als taaluiting en het tweede lid als connectief fungeert. In deze gebruikswijzen blijft de centrale betekenis van het voegwoord in overeenstemming waarmee het een tegenstelling of een contrast uitdrukt voor de hand liggen. Deze centrale betekenis krijgt verschillende nuances naarelang van de context (semantische oppositie, tegengesproken verwachting, concessie), waardoor *maar* als extern multifunctioneel kan worden bestempeld. Naast zijn connectiefgebruik kan het voegwoord *maar* ook als een discourse marker worden gebruikt, meer bepaald als correctiemarkeerder, als versterkingsmarkeerder, als transitie markeerder of als verbazingsmarkeerder. Door dit gebruik als discourse marker kan het voegwoord *maar* ook als intern multifunctioneel worden beschouwd. In deze gebruikswijzen van *maar* als discourse marker is de notie van contrast soms nog aanwezig, maar veelal op een abstracter niveau. In het geval van het gebruik van *maar* als transitie markeerder kunnen we bijvoorbeeld stellen dat er aan de hand van *maar* een thematische breuk wordt aangeduid, of met andere woorden een contrast tussen de voorafgaande en de daaropvolgende discourseoriënteringen. Ook de gebruikswijzen van *maar* als correctie- en versterkingsmarkeerder drukken een contrast uit dat eerder retorisch is dan inhoudelijk. In deze gevallen wordt *maar* namelijk eerder gebruikt om een bepaalde informatie op de voorgrond te plaatsen.

Aangezien de verschillende gebruikswijzen van het voegwoord *maar* niet allemaal overeenkomen met wat we als contrastieve connectieven kunnen identificeren (bijvoorbeeld omdat *maar* in bepaalde contexten stricto sensu geen contrastieve coherentierelatie markeert), maar toch een indirecte of abstractere contrastieve betekenis vertonen, hebben we in paragraaf 4.6 gesuggereerd dat de verschillende gebruikswijzen van *maar* semantisch gezien beter aan de hand van een polyseme benadering in kaart zouden moeten worden gebracht (zie bijvoorbeeld ook Foolen 1993; Mosegaard Hansen 1998; 2006).⁵⁶ Centraal zou de algemene tegenstellende betekenis van *maar*

⁵⁶Niet iedereen is het echter eens met deze polyseme interpretatie van *maar*. Balk-Smit Duyzentkunst (1979) pleit bijvoorbeeld tegen de “verleiding om kontekstuele effecten die in het gebruik [van het voegwoord *maar*,jp] optreden in de betekenis zelf op te nemen” (Foolen 1993, blz.115) en stelt hiervoor in de plaats een monoseme betekenisomschrijving van het voegwoord voor, in overeenstemming waarmee al zijn gebruikswijzen gekenmerkt worden door “the feature [opposite]” (Balk-Smit Duyzentkunst 1979, blz.245). Sterker nog, Janssen (1995) stelt dat *maar* (als voegwoord én als modaal en focuspartikel met slechts één (monoseme) definitie kan worden omschreven, in overeenstemming waarmee “by using Dutch *maar* the speaker signals a restriction on what, in the speaker’s view, one could expect in the given or in similar circumstances” (Janssen 1995, blz.73). Beide benaderingen weten echter geen raad met de gebruikswijzen van het voegwoord *maar* als transitie markeerder waarin *maar* op het retorische niveau fungeert en waarin zijn oorspronkelijke tegenstellende en/of beperkende betekenis niet meer doorzichtig is. Hierdoor

staan, terwijl de abstractere realiseringen van deze betekenis (meer bepaald de gebruikswijzen van *maar* als discourse marker) als uitbreidingen van deze betekenis zouden kunnen worden beschouwd. Het gebruik van *maar* als correctie- en versterkingsmarkeerder zou bijvoorbeeld als een uitbreiding kunnen worden beschouwd van de tegengesproken verwachtingsnuance die het tegenstellende *maar* kan uitdrukken (we hebben hierboven namelijk gesteld dat de versterkingsinterpretatie van *maar* sporen vertoonde van een abstracte tegengesproken verwachting). Het gebruik van *maar* als transitie-markeerder zou vervolgens als een verdere uitbreiding van zijn gebruik als versterkings- en/of correctiemarkeerder kunnen worden beschouwd, aangezien het nog op een abstracter en ‘retorischer’ niveau gebruikt wordt. Dit zijn maar een paar suggesties in verband met de vraag hoe een polyseem netwerk van het voegwoord *maar* er in ruwe trekken zou kunnen uitzien. De bedoeling van dit proefschrift bestaat er namelijk niet in een nauwkeurige beschrijving te geven van de semantiek van dit zeer complexe woord.

4.8.2 *Echter*

Echter is een voegwoordelijk bijwoord dat volgens de Grote Van Dale (14de druk) (Den Boon *et al.* 2005) een beperkende tegenstelling uitdrukt (zie voorbeeld 4.208). In de ANS wordt het op dezelfde manier onder de tegenstellende voegwoordelijke bijwoorden gerangschikt. Op basis van de omschrijving in het woordenboek kunnen we verwachten dat *echter* hoofdzakelijk in contexten voorkomt die in de terminologie van Spooren (1989), Oversteegen (1997) en Lagerwerf (1998) als tegengesproken verwachtingen geïnterpreteerd kunnen worden, of met andere woorden in causaal negatieve relaties. Uit de corpusanalyses van 50 *echter*-fragmenten van Pander Maat (1998) blijkt dat *echter* frequenter is in comparatieve relaties. Het komt in 70% van de gevallen voor in (zowel semantische als epistemische) comparatief negatieve relaties, waar het semantische contrasten, kwalificaties, meningsverschillen of potentiële of reële conflicten expliciet maakt. Voorbeeld 4.209 is een illustratie van een epistemisch comparatief negatieve coherentierelatie, die een meningsverschil uitdrukt en die meer bepaald als correctie geïnterpreteerd kan worden (Pander Maat 1998, zie ook paragraaf 4.4). Pander Maat toont verder ook aan dat *echter* in 28% van de gevallen (zowel semantische als epistemische) causaal negatieve coherentierelaties markeert. In dit geval drukt *echter* een concessie uit of leidt het een tegenargument in. Voorbeeld 4.210 illustreert het gebruik van *echter* in een epistemisch causaal negatieve relatie, waarin het een tegenargument inleidt (Pander Maat 1998, zie ook paragraaf 4.4).

(4.208) Dat is **echter** niet gebeurd.

lijkt een monoseme benadering van het voegwoord weinig bruikbaar om de omvangrijke multifunctionaliteit van het voegwoord te beschrijven.

- (4.209) Westerhof meent dat de ouders en de ex-echtgenoot van Yolanda zouden zijn vrijgesproken van moord op baby's. De werkelijkheid is **echter**, dat de verdachten op dit punt zijn vrijgesproken wegens onvoldoende bewijs in strafrechtelijke zin.
- (4.210) Verder zou de overheid moeten inspelen op dit nieuwe fenomeen door bijvoorbeeld in een stichtingsvorm samen te werken met deze commerciële beveiligers. Het is **echter** de vraag of dit wel voldoende is.

Uit deze bespreking blijkt dat *echter* in verschillende contrastieve contexten gebruikt wordt. Daardoor kan het als een extern multifunctioneel connectief worden beschouwd. Naast zijn contrastief connectiefgebruik blijkt *echter* geen andere functies te vervullen. Een monoseem model lijkt dus voldoende om zijn betekenis te beschrijven.

4.8.3 *Toch*

In de Grote Van Dale (14de druk) (Den Boon *et al.* 2005) worden de respectievelijke gebruikswijzen van *toch* als bijwoord van modaliteit en als voegwoordelijk bijwoord onder eenzelfde lemma verenigd. Dit wordt waarschijnlijk verantwoord door de in sommige gevallen zeer kleine semantische afstand tussen het bijwoord van modaliteit en het voegwoordelijk bijwoord. Uit de in Van Dale negen onderscheiden betekenisnuances van het bijwoord van modaliteit kan er op vier worden gewezen die contrastief van aard zijn. Het duidelijkste geval is het gebruik van *toch* als bijwoord van modaliteit dat een tegengesteld voegwoord versterkt (zie voorbeeld 4.211). Verder kan *toch* als bijwoord van modaliteit aangeven dat “men een bevestigend antwoord verwacht” (zie voorbeeld 4.212), op een constatering van “nu eenmaal bestaande feiten” wijzen “met een daarmee gepaard gaand gevoel van teleurstelling” (zie voorbeeld 4.213) of ook nog een tegenstelling uitdrukken ten opzichte van wat anderen denken (zie voorbeeld 4.214). In deze laatste drie gevallen drukt *toch* wel degelijk een contrast uit ten opzichte van de context of de situatie.

- (4.211) Het was wel geen doodzonde, *maar toch* een bedenkelijke zaak.
- (4.212) Er komt **toch** niemand meer?
- (4.213) Die boeken lees je **toch** niet!
- (4.214) Hier ligt **toch** een probleem!
- (4.215) Hem acht ik hoog, hij **toch** heeft mij op de goede weg gebracht.
- (4.216) Hem acht ik hoog, **want** hij heeft mij op de goede weg gebracht.
- (4.217) Hoe graag ik zou gaan, ik blijf **toch** thuis.

Als voegwoordelijk bijwoord krijgt het in het woordenboek twee betekenisnuances. De eerste is op zijn minst merkwaardig. Van Dale stelt namelijk dat *toch* causaal fungeert en synoniem is met *immers* of *want*. Eigenaardig is dat *toch* volgens het woordenboek in dit geval een tegenstelling uitdrukt “in causale bijzinnen met de woordvolgorde van een bijzin” (zie voorbeeld 4.215). De Grote Van Dale geeft met andere woorden zelf toe dat het de context is die causaal is (vergelijk bijvoorbeeld met 4.216 waarin *want* is ingelast), terwijl *toch* tegenstellend fungeert. In dit geval slaat *toch* op *hij* en wil de spreker hiermee de nadruk erop leggen dat hij en niemand anders hem op de goede weg heeft gebracht. Dit gebruik van *toch* komt mijns inziens overeen met zijn gebruik als bijwoord van modaliteit “ter constatering van nu eenmaal bestaande feiten” (zie voorbeeld 4.213) en kan geenszins gelijk worden gesteld met zijn gebruik als voegwoordelijk bijwoord. De tweede betekenisnuance van *toch* als voegwoordelijk bijwoord die in de Grote Van Dale onderscheiden wordt, is zijn bekende tegenstellende betekenis (zie voorbeeld 4.217).

Zowel in zijn gebruik als bijwoord van modaliteit (als versterking van een ander tegenstellend voegwoord) als in zijn gebruik als voegwoordelijk bijwoord (in de tegenstellende betekenis) kan *toch* als een contrastief connectief worden beschouwd. Als contrastief connectief komt het hoofdzakelijk voor in tegengesproken verwachtingen (Lagerwerf 1998). Het kan meer bepaald zowel semantische (zie voorbeeld 4.218) als epistemische (zie voorbeeld 4.219) tegengesproken verwachtingen expliciet maken. Verdere analyses van *toch* zijn in de literatuur bij mijn weten niet beschikbaar. De vraag of *toch* in andere soorten contrastieve relatie voorkomt, moet hier dan ook in het midden worden gelaten.

(4.218) Jan was ziek. **Toch** is hij naar school gegaan.

(4.219) Feminisering van hun identiteit is voor de meeste mannen een waar schrikbeeld, meent Smelik. **Toch** bespeurt ze dat het machobeeld voorzichtig begint te kantelen.

Toch heeft als connectief een uitsluitend contrastieve betekenis. Als contrastief connectief komt *toch* voornamelijk voor in semantische en epistemische tegengesproken verwachtingen en kan hierdoor als extern multifunctioneel worden geacht. Omdat deze contrastieve betekenis van *toch* zowel in zijn gebruik als voegwoordelijk bijwoord terug te vinden is als in zijn gebruik als bijwoord van modaliteit (zie meer bepaald de voorbeelden 4.211 en 4.214), en omdat sommige andere gebruikswijzen van *toch* als enigszins afgeleid kunnen worden beschouwd uit deze contrastieve betekenis (zie meer bepaald de voorbeelden 4.212 en 4.213), gaan we ervan uit dat *toch* semantisch gezien beter aan de hand van een polyseem model te omschrijven valt. Dit maakt het onder andere mogelijk om andere betekenisnuances van het gebruik van *toch* als bijwoord van modaliteit, als verdere uitbreidingen van

deze contrastieve betekenis te beschouwen (zie de voorbeelden 4.220 en 4.221 waarin *toch* volgens de Grote Van Dale de nadruk legt op een conclusie of de voorbeelden 4.220 en 4.221 waarin *toch* bewondering, verbazing of protest uitdrukt).

(4.220) Het is **toch** maar fijn.

(4.221) Wat een vliegtuigongelukken gebeuren er **toch** de laatste tijd.

(4.222) Zo goedig als hij **toch** was.

(4.223) Die Jan **toch**!

4.8.4 *Hoewel*

Hoewel is volgens de Grote Van Dale en de ANS een onderschikkend voegwoord van toegeving. In het woordenboek krijgt het twee aparte omschrijvingen. In de eerste betekenis leidt het een toegevende bijzin in “om aan te geven dat hetgeen erop volgt niet afdoet aan het in de hoofdzin gezegde” (zie de voorbeelden 4.224 en 4.225). De ANS gaat uit van eenzelfde betekenis (zie voorbeeld 4.226) en voegt hieraan toe dat de toegeving die door voegwoorden zoals *hoewel* uitgedrukt wordt, weinig verschilt van een tegenstelling. In de tweede betekenisnuance wordt het als een synoniem van *maar* omschreven, wat uiteindelijk weinig zegt over zijn betekenis. Op basis van de voorbeelden waarmee de Grote Van Dale deze tweede betekenis illustreert (zie de voorbeelden 4.227 en 4.228), kan gesuggereerd worden dat deze op het syntactische vermogen van het voegwoord steunt om net als *maar* elliptische zinnen of zelfs constituenten (bijvoorbeeld adjectieven) met elkaar te verbinden. Semantisch gezien blijft deze tweede betekenis toegevend van aard (zie bijvoorbeeld ook in Haeseryn *et al.* 1997, paragraaf 10.3.9.1.).

(4.224) Hij gaf haar in alles gelijk, **hoewel** hij er niets van meende.

(4.225) **Hoewel** het pas maart is, zijn de bomen al groen.

(4.226) **Hoewel** het eten koud geworden was, at ze het met smaak op.

(4.227) Een mooi **hoewel** goedkoop cadeau.

(4.228) Een kort **hoewel** hevig onweer.

In het werk van Oversteegen (1997) en Lagerwerf (1998) wordt *hoewel* intuïtief omschreven als een markeerder van tegengesproken verwachtingen. Deze intuïties worden door de corpusanalyses van Pander Maat (1998) bevestigd. Hieruit blijkt namelijk dat 73% van de geanalyseerde treffers van *hoewel* in (zowel semantische als epistemische) causaal negatieve coherentierelaties voorkomt, waarin het (in de terminologie van Pander Maat) concessies expliciet maakt en tegenargumenten inleidt. Voorbeeld 4.229 illustreert dit gebruik van *hoewel* als markeerder van concessies. Daarnaast

wordt *hoewel* in 27% van de gevallen in epistemisch comparatief negatieve contexten gebruikt om meningsverschillen of conflicten aan te duiden. In voorbeeld 4.230 maakt *hoewel* een meningsverschil expliciet.

- (4.229) Burgemeester J. Pleumeekers (CDA) van Heerlen heeft dinsdag een beroep gedaan op de inwoners van zijn gemeente om bij de gemeenteraadsverkiezingen niet op extreem-rechtse partijen te stemmen. Hij voelt zich daartoe verplicht, **hoewel** een burgemeester geacht wordt boven de partijen te staan.
- (4.230) De Noordkoreanen ontkennen bezig te zijn met een kernwapen, **hoewel** hardnekkige geruchten de ronde doen dat ze al een of twee kernbommen bezitten.

Uit deze discussie kan worden gesteld dat *hoewel* een centrale contrastieve (concessieve) betekenis heeft die met de context varieert om verschillende vormen aan te nemen (semantische tegengesproken verwachtingen, concessies, tegenargumenten, meningsverschillen). Op basis hiervan kan *hoewel* als een extern multifunctioneel contrastief connectief worden beschouwd. Omdat het naast zijn connectiefgebruik geen andere gebruikswijzen kent, gaan we ervan uit dat een monoseme benadering voldoende is om van zijn betekenis rekenschap te geven.

4.8.5 Ook al

Het connectief *ook al* bestaat uit de combinatie van het bijwoord *ook* en het onderschikkend voegwoord van toegeving *al*. Volgens de Grote Van Dale (14de druk) fungeert *ook* als een versterking van de concessieve betekenis die door *al* wordt gedragen (zie de voorbeelden 4.231 en 4.232). In de ANS wordt simpelweg vermeld dat *al* voorafgegaan kan worden door *ook* (zie de voorbeelden 4.233 en 4.234 waarin *ook* tussen haakjes wordt gezet) en wordt er verder gefocust op het eigenaardige syntactische gedrag van het connectief, dat “gevolgd wordt door een zin met voor-pv en inversie, terwijl de rompzin na een *al*-zin geen inversie heeft” (Haeseryn *et al.* 1997, paragraaf 10.3.9.1.; zie de voorbeelden 4.233 en 4.234). De ANS merkt in dit verband op dat *al* syntactisch gezien eerder als een bijwoord fungeert en dat het “[...] vooral op semantische gronden tot de voegwoorden gerekend [wordt].”

- (4.231) Hij geeft veel aan de armen, **ook al** is hij zelf niet rijk.
- (4.232) Het is echt waar, **ook al** klinkt het onwaarschijnlijk.
- (4.233) Ik geloof wel dat er iets bijzonders gebeurd is, **(ook) al** klinken de details van zijn verhaal nogal onwaarschijnlijk.
- (4.234) **(Ook) al** klinken de details van zijn verhaal nogal onwaarschijnlijk, ik geloof wel dat er iets bijzonders gebeurd is.

In het werk van Pander Maat (1998) wordt *ook al* niet als zodanig onderzocht, maar *al* wél. Op basis van de omschrijving van *ook al* in de Grote Van Dale en in de ANS als een versterkte vorm van *al* zal ik de resultaten van Pander Maat (1998) in beschouwing nemen om hieruit de semantische nuances van *ook al* te kunnen extrapoleren. Uit de corpusanalyses van Pander Maat (1998) blijkt dat *al* in 92% van de gevallen (d.i. 46 fragmenten) in epistemisch negatieve contexten voorkomt (daarnaast heeft Pander Maat een semantische en drie conversationele gebruikswijzen van *al* geobserveerd). Het komt meer bepaald zowel in epistemisch causaal negatieve contexten voor (32% van de gevallen) als in epistemisch comparatief negatieve contexten (62% van de gevallen). Als epistemisch causaal negatief connectief drukt *al* concessies uit of leidt het een tegenargument in (zie voorbeeld 4.235 waarin *al* een tegenargument inleidt). Als epistemisch comparatief negatief connectief maakt het hoofdzakelijk kwalificatierelaties expliciet, waarin “a statement is followed by another statement that cancels the strongest interpretation of the first” (Pander Maat 1998, blz.186; zie voorbeeld 4.236), of drukt het meningsverschillen of conflicten uit (zie voorbeeld 4.237 waarin *al* een meningsverschil uitdrukt).

- (4.235) Hebben Thorbeckes denkbeelden betekenis voor de hedendaagse realiteit?
Ik denk van wel, **al** zullen Thorbeckes antwoorden niet altijd de onze zijn.
- (4.236) Ook op lokaal niveau vernieuwen de sociaal-democraten zich, **al** voltrekt dat proces zich tergend langzaam.
- (4.237) Paul Haarhuis zorgde gisteravond voor de eerste prettige verrassing in het Rotterdamse sportpaleis, **al** zal toernooi-directeur Wim Buitendijk daar ongetwijfeld anders over denken.

Behalve met een connectieffunctie kan de combinatie van *ook* en *al* in andere linguïstische configuraties worden geobserveerd (zie ter illustratie de voorbeelden 4.238 en 4.239). In deze configuraties fungeert *al* echter als een bijwoord en niet als een onderschikkend voegwoord waardoor de combinatie van *ook* en *al* niet dezelfde semantische bijdrage levert tot zijn omgeving. Ten eerste kan de combinatie van *ook* en *al* weggelaten worden zonder coherentieproblemen te veroorzaken⁵⁷. Ten tweede vormen beide bijwoorden geen geheel meer, zoals dat het geval is met het gebruik van *ook al* als contrastief connectief. Het bijwoord *ook* zou bijvoorbeeld in isolatie gebruikt kunnen worden, wat ondenkbaar is in het geval van het connectiefgebruik van *ook al*. Al met al kan de betekenis van de bijwoordelijke combinatie *ook al* in dit geval afgeleid worden uit hun respectievelijke bijwoordelijke betekenissen en komt deze niet overeen met de toegevoegde betekenis van het contrastief connectief.

⁵⁷Ik bedoel hier geenszins mee dat de fragmenten met en zonder *ook al* net dezelfde betekenis hebben, maar alleen dat de fragmenten zonder *ook al* perfect interpreteerbaar zijn.

- (4.238) Veel oudere homoseksuelen vereenzamen, **ook al omdat** er vaak weinig contact is met familie.
- (4.239) Tony Blair speelt duidelijk op die strijdwijze in. De Labourleider heeft zich in een oerdegelijk donkerblauw pak gehesen en een saai wit overhemd met donkerrode stropdas uit de kast gehaald. Dat maakt hem tien jaar ouder dan de 43 jaren die hij telt. Ik ben **ook al** een beetje een staatsman, luidt het signaal dat het pak afgeeft.
- (4.240) Of Netwerk VSP dat project wil sponsoren. Groenewegen: ‘We schrijven alles op en we hebben nog geen enkele beslissing genomen. Dat komt **ook omdat** we er nog niet met Henk Angenent zelf over hebben gesproken.’
- (4.241) In zijn ogen waren de foto’s prachtig, **alleen al omdat** het de vinger van Bowles was die de sluiters had ingedrukt.

In tegenstelling tot wat er gedacht zou kunnen worden, is het feit dat de combinatie van de bijwoorden *ook* en *al* in een causale coherentierelatie voorkomt (zoals in voorbeeld 4.238), geen voldoende reden om deze als een causaal connectief te beschouwen. Het spreekt voor zich dat de causale coherentierelatie in dit geval door *omdat* wordt aangegeven, terwijl de bijwoordelijke combinatie *ook al* uitsluitend op *omdat* slaat en niet op de coherentierelatie zelf. Zo’n bijwoordelijke modificatie van *omdat* kan ook bereikt worden met *ook* of *alleen al* (zie respectievelijk de voorbeelden 4.240 en 4.241). Deze bijwoorden geven *omdat* een extranance die weinig invloed heeft op de betekenis van de coherentierelatie zelf.

Kortom, het connectief *ook al* is een versterkte vorm van het toegevend onderschikkend voegwoord *al* dat in isolatie gebruikt kan worden. Daarom wordt gesteld dat *ook al* dezelfde toegevendende betekenis heeft als *al*. In zijn corpusonderzoek observeert Pander Maat (1998) dat *al* een sterke voorkeur heeft voor causaal en comparatief epistemisch negatieve contexten, waardoor het als een extern multifunctioneel connectief beschouwd kan worden. Bij uitbreiding wordt *ook al* ook als extern multifunctioneel geacht. Omdat er gesteld werd dat de combinatie van het bijwoord *ook* met het bijwoord *al* semantisch niet overeenkomt met het connectief *ook al*, kan er van uitgegaan worden dat een monoseme benadering voldoende is om de semantiek van het connectief *ook al* in kaart te brengen.

4.8.6 *Desondanks*

Desondanks is volgens de Grote Van Dale (14de druk) (Den Boon *et al.* 2005) en de ANS een tegenstellend voegwoordelijk bijwoord. Het woordenboek omschrijft het als “ondanks dat” of “niettegenstaande dat” (zie voorbeeld 4.242). Aan de hand van voorbeeld 4.242 kan gesuggereerd worden dat *desondanks* eerder tegengesproken verwachtingen markeert. Deze intuïtie wordt door de resultaten van Pander Maat (1998) ondersteund waaruit blijkt dat *desondanks* in 96% van de gevallen in causaal negatieve relaties

voorkomt. Het wordt meer bepaald in 44% van de gevallen in semantisch causaal negatieve relaties gebruikt (d.i. semantische tegengesproken verwachtingen, zie voorbeeld 4.243) om aan te geven dat het uit het eerste segment op basis van wereldkennis verwachte gevolg in het tweede segment niet uitkomt, en in 52% van de gevallen komt het in epistemisch causaal negatieve relaties voor waarin het een concessie uitdrukt of een tegenargument inleidt (zie voorbeeld 4.244).

(4.242) Er waren slechte voortekenen gezien, **desondanks** werd de onderneming doorgezet.

(4.243) [From an article about a dissident muslim priest who was imprisoned for eight months:]
Op 10 juni 1971 werd hij vrij gelaten en bij wijze van straf in Minya als leraar te werk gesteld. **Desondanks** ging hij in deze periode weer regelmatig preken in de Fayyoem.

(4.244) De biotechnologie beheerst vrouwen, maar vrouwen beheersen de biotechnologie niet. **Desondanks** menen vrouwen dat zij autonome consumenten kunnen blijven en dat de medische markt hun zelfbeschikkingsrecht bevordert.

Desondanks wordt uitsluitend als contrastief connectief gebruikt. Als contrastief connectief begeleidt het hoofdzakelijk semantisch en epistemisch causaal negatieve coherentierelaties, waardoor het als een extern multifunctioneel connectief kan worden beschouwd. Op basis hiervan kan zijn betekenis aan de hand van een monoseme benadering worden omschreven.

4.8.7 *Daarentegen*

Daarentegen is een tegenstellend voegwoordelijk bijwoord dat volgens de Grote Van Dale (14de druk) (Den Boon *et al.* 2005) zuivere tegenstellingen uitdrukt (zie de voorbeelden 4.245 en 4.246). In termen van het model van Spooen (1989), Oversteegen (1997) of Lagerwerf (1998) zou *daarentegen* dus semantische opposities aangeven, of in termen van de taxonomie van Pander Maat (1998) semantisch comparatief negatieve relaties. Dit houdt in dat *daarentegen* een in de wereld observeerbaar contrast uitdrukt tussen twee eenheden waaraan tegengestelde eigenschappen worden toegekend.

(4.245) Hij is zeer radicaal, zijn broer **daarentegen** houdt het met de conservatieven.

(4.246) Oma **daarentegen** is nog goed ter been.

Omdat er geen verdere analyse van dit connectief in de literatuur beschikbaar is, gaan we er in dit proefschrift van uit dat deze contrastieve betekenis zijn enige betekenis is. We beschouwen het daarom als een monofunctioneel connectief dat semantisch gezien aan de hand van een monoseme benadering omschreven kan worden.

4.9 Samenvatting

Dit hoofdstuk werd gewijd aan een theoretische beschrijving van de Nederlandse causale en contrastieve connectieven. Er werd vooral gefocust op de semantische en pragmatische eigenschappen van deze connectieven. Als cohesiemarkers hebben connectieven een procedurele betekenis die instructies geeft over de manier waarop de segmenten die ze met elkaar verbinden verwerkt moeten worden. Een belangrijk pragmatisch kenmerk van connectieven is dat hun betekenis in voldoende mate moet overeenkomen met de betekenis van de coherentierelatie die ze expliciet maken.

Om de relatie tussen de betekenis van een connectief en de betekenis van de coherentierelaties die het kan aangeven in kaart te kunnen brengen, zijn verschillende theoretische modellen ontworpen. De theoretische beschrijving van causale connectieven heeft erop gewezen dat hun verschillende gebruikswijzen en de verschillende nuances die tussen ze bestaan het best konden worden weergegeven aan de hand van een scalair model. Twee verwante scalaire modellen zijn in dit hoofdstuk besproken, namelijk het *subjectiviteitsmodel* (zie o.a. Pander Maat & Sanders 2000) en het *sprekerbetrokkenheidsmodel* (zie o.a. Pander Maat & Degand 2001). Bij de theoretische beschrijving van het gebruik van Nederlandse contrastieve connectieven is het model van Pander Maat (1998) het verst gevorderd. In het verlengde van het werk van Sanders *et al.* (1992) onderscheidt hij zes cognitieve primitieven waarvan de combinatie verschillende specifieke coherentierelaties genereert. In dit model worden contrastieve connectieven vervolgens omschreven in termen van de specifieke relaties die ze kunnen aangeven.

De respectievelijke modellen van causaal en contrastief connectiefgebruik illustreren dat causale en contrastieve connectieven in verschillende causale en contrastieve contexten gebruikt kunnen worden. Dit suggereert dat connectieven multifunctioneel zijn. In dit hoofdstuk werden twee graden van multifunctionaliteit van elkaar onderscheiden. Aan de ene kant werd het vermogen van connectieven onderstreept om binnen hun categorie verschillende soorten coherentierelaties expliciet te maken (d.i. causale en contrastieve connectieven kunnen verschillende causale en contrastieve coherentierelaties markeren). Dit werd als *externe multifunctionaliteit* omschreven. Er werd hiermee gesuggereerd dat het de omringende context was die de precieze functie van het connectief bepaalde. Aan de andere kant werd erop gewezen dat sommige linguïstische uitdrukkingen (zoals *maar*, *want* of *dus*) die als connectieven kunnen fungeren, naast hun connectiefgebruik bijvoorbeeld ook als discourse marker gebruikt kunnen worden. Er werd gesuggereerd dat deze multifunctionaliteit door de linguïstische uitdrukking zelf werd veroorzaakt en niet door haar omringende context. Dit verschijnsel werd daarom *interne multifunctionaliteit* genoemd.

Het laatste deel van dit hoofdstuk werd aan de semantische beschrijving

gewijd van de causale en contrastieve connectieven die in onze experimenten gemanipuleerd worden. Het was hiermee de bedoeling om de vraag te beantwoorden hoe de verschillende gebruikswijzen van connectieven (of van uitdrukkingen die als connectieven fungeren) semantisch gezien het best konden worden weergegeven (monosemie vs. polysemie). Uit onze analyses blijkt dat een monosemie benadering voldoende is om de verschillende betekenisnuances van de meeste connectieven in kaart te kunnen brengen. Dit is meer bepaald het geval voor connectieven die monofunctioneel of extern multifunctioneel zijn (bv. *doordat*, *daardoor*, *omdat*, *aangezien*, *desondanks*, *echter*, *daarentegen*). Monosemie modellen lijken echter tekort te schieten om de verschillende betekenisnuances van intern multifunctionele uitdrukkingen weer te geven (zoals *maar*, *dus* of *want*). Semantisch gezien kunnen de verschillende bijdragen van deze uitdrukkingen het best aan de hand van een polyseem netwerk worden omschreven.